

ldbe ültetni, s
imóitól a Tűz-
inens csupán a
íjtógető népek

5

Európa második logisztikus görbéje

Valamikor a XV. század közepe táján, egy évszázados hanyatlás és stagnálás után Európa népessége ismét növekedni kezdett. Sem a fellendülés, sem a növekedési ütem nem volt egyforma Európában (mint mindig, most is regionális eltérések jelentkeztek), de a XVI. század elején már általános volt a demográfiai növekedés, amely töretlenül folytatódott, sőt talán még fel is gyorsult a század későbbi évtizedeiben. A XVII. század elején azonban ezt az energikus növekedést hirtelen megakasztotta a már ismerős éhínség, pestis és háború, s főként a harmincéves háború, amely megtizedelte Közép-Európa népességét. A XVII. század közepére néhány terület, például Hollandia kivételével a népesség növekedése megszűnt, s helyenként már fogyatkozásnak is indult. E két időpont – durván a XV. és a XVII. század közepe – közé esik Európa második logisztikus görbéje. Ebben az időszakban más fontos, egyrészt előre láthatatlan, másrészt a demográfiai fejleményekkel szorosan összefüggő változások is bekövetkeztek. Így aztán a korszak végén az európai és a világgazdaság már egészen más képet mutatott, mint a XV. században.

A legnagyobb különbség az volt, hogy óriásit tárgult a földrajzi horizont. A demográfiai növekedés időszaka majdnem pontosan egybeesett a nagy tengeri expedíciók és felfedezések korával, amikor is megtalálták az Európa és Ázsia közötti, tisztán tengeri útvonalakat, s ami még jelentősebb a világtörténelem számára, az európaiak meghódították a nyugati féltekét, és meg is telepedtek rajta. Ezek az események hatalmas, tényleges és potenciális, új erőforrásokhoz juttatták Európát, és (egyéb okokkal együtt) jelentős intézményi változásokat idéztek elő az európai gazdaságban, különösen az állam gazdasági szerepvállalását illetően.

A másik nagy eltérés az volt, hogy látványosan áthelyeződtek Európán belül a fő gazdasági központok. A XV. században az észak-itáliai városok még megtartották az egész középkorban élvezett gazdasági vezető szerepüket. A portugál felfedezések azonban megfosztották őket a fűszerkereskedelem monopóliumától. Az egymást követő háborúk, melyek során idegen hadseregek foglalták el és szállták meg Itáliát, még tovább rombozták a kereskedelmet és a pénzügyeket. Itália hanyatlása nem volt gyors, és nem volt drámai, minthogy

az olaszok komoly erőforrásokkal, vállalkozói talentumokkal és nagyon fejlett gazdasági intézményhálózattal rendelkeztek, amelyek még több generáción keresztül is felszínen tartották őket. Azt is mondhatjuk, hogy Itália visszacsúszása inkább relatív, mint abszolút jellegű volt az európai kereskedelem hatalmas fellendülése következtében. De azért Itália a XVII. század közepére mégiscsak visszacsúszott az európai gazdaság sereghajtói közé, s ebből a mélynyből nem is tudott kitörni egészen a XX. századig.

Spanyolország és Portugália belekóstolhatott a vezető európai gazdasági hatalom dicsőségébe. Lisszabon átvette Velencétől a fűszeres nagykereskedő szerepét, a spanyol Habsburgok pedig, részben az amerikai gyarmataikról származó aranyak és ezüstnek köszönhetően, Európa legnagyobb hatalmú uralkodói lettek. Az Indiák és az amerikai kontinens kincseiből azonban nem nagyon részesedtek e két ország lakói. Kormányaiak ugyanis olyan – később még részletesen kifejtett és elemzett – politikát folytattak, amellyel csak eltérőzték a nagy vagyonokat, és megfojtották a dinamikus fejlődésnek indult gazdasági intézményeket. S bár e két ország egészen a XIX., illetve a XX. századig megtarthatta óriási, tengerentúli gyarmatbirodalmát, a XVII. század közepére már gazdaságilag, politikailag és katonailag is a teljes hanyatlás állapotába jutottak.

Közép-, Kelet- és Észak-Európa csak mérsékelten részesedett a XVI. századi gazdasági felvirágzásból. A német Hansának nagyon jól ment a XV. században — de azután már kevésbé. S bár hanyatlásának fő okai függetlenek voltak a nagy felfedezésektől, ezek mégiscsak meggyorsíthatták agóniáját a dán és az angol városok kereskedelmi potenciáljának erősítésével. Dél-Németország és Svájc, melyek a XV. századi kereskedelemben az élmezőnyhöz tartoztak, egy darabig még megőrizték a jólétet. De mert a fő kereskedelmi útvonalak immár elkerülték őket, s mert kikötők híján nem részesedhettek az egyre növekvő tengeri kereskedelem hasznából sem, relatív értelemben visszaestek, a többi közép- és kelet-európai régióval együtt. S egész Közép-Európa nemcsakára belevetette magát azokba az örökösödési és vallásháborúkba, amelyek gazdaságilag teljesen kiszípolyozták az itteni országokat.

A nagy felfedezésekkel kapcsolatos gazdasági változásokból a legnagyobb hasznot az Északi-tengerrel és a La Manche-sal határos régiók húzták: Németalföld, Anglia és Észak-Franciaország. Minthogy ez a vidék nyitott az Atlanti-óceán felé, és félúton helyezkedik el Észak- és Dél-Európa között, alaposan megszédhette magát az óceánokon keresztül folytatott világkereskedelem új korszakában. A XVI. században azonban Franciaország szintén belemerült a külső és belső örökösödési és vallásháborúkba, és kormányának politikája sem kedvezett a vállalkozások és a mezőgazdaság fejlődésének. Így aztán a franciák kevesebbet nyertek, mint a hollandok és az angolok.

Anglia a nagy felfedezések idején még éppen csak elindult azon az úton, hogy kiemelkedjék az elmaradott nyersanyagtermelők közül, és valamennyire ipari országgá váljék. Mezőgazdasága is piacorientáltabb lett. A rózsák háborúja alaposan megritkította a főnemesség sorait, de szinte érintetlenül hagyta a

városi középosztályt és a középnemesség, a dor-dinasztia erősen befolyásolható kedvezményekkel. Henrik szembefordult a felosztással, a dolog közpénemesség volt. Mel a mezőgazdaság erőte

Flandria, amely már volt, lassan tért magához, kénytelen volt megszűnt a Dél-Islennel, Antwerpen viszközöttje és kereskedővő Németalföld mind a tőlentől a déli Luxembuszázad elején. Így ezek nálhassák a Spanyol Elandok mégis fellázadt kelést a déli tartomány mány Egyesült Tartor getlenségét. Ezek az e déli tartományok szár méletlen megtorló inté lyó torkolatát ellenörz hajókat. A kereskedelet nagy kereskedelmi és

A navigációs és hajó jelentőségük voltak a ből. Az európaiak teny annak, hogy feltalálták. Ugyanebben az időben ipari eljárásban is. Egé progresszió tette nevez a mezőgazdasági techn sos vetésforgó vagy a k teg kisebb újítás szület tek természetni, és ehl

A XV. század közepén nagy pestisjárvány előtt szakemberek egybehangzóan azt állították, hogy a

és nagyon fej-
z több generá-
ogy Itália visz-
kereskedelem
század közepére
s ebből a me-

ópai gazdasági
nagykereskedő
gyarmataikról
jobb hatalmú
azonban nem
lyan – később
llyel csak elté-
idésnek indult
tve a XX. szá-
XVII. század
hanyatlás álla-

tt a XVI. szá-
ent a XV. szá-
ggetlenek vol-
niáját a dán és
-Németország
höz tartoztak,
lmi útvonalak
k az egyre nő-
visszaestek, a
urópa nemso-
ikba, amelyek

a legnagyobb
k húzták: Né-
nyitott az At-
ba között, ala-
lágkereskede-
; szintén bele-
nányának po-
sének. Így az-
golóok.

azon az úton,
valamennyire
rózsák hábo-
lenül hagyta a

városi középosztályt és a parasztságot. A főnemesség megfogyatkozása fokozta a középnemesség, a dzsentrik jelentőségét. Az 1485-ben trónra lépő új Tudor-dinasztia erősen függött e réteg támogatásától, ezért viszonzásul mindenféle kedvezményekben részesítette a dzsentriket. Amikor például VIII. Henrik szembefordult a római katolikus egyházzal, és elrendelte a kolostorok felosztatását, a dolog fő haszonélvezője, a korona után természetesen, a középnemesség volt. Mellékes következményként fellendült a föld adásvétele, és a mezőgazdaság erőteljesebben fordult a piac felé.

Flandria, amely már azelőtt is Észak-Európa legfejlettebb gazdasági régiója volt, lassan tért magához a késő középkori nagy depresszióból. Bruges lassan-ként megszűnt a Dél-Európával folytatott kereskedelem legfőbb átrakóhelye lenni, Antwerpen viszont a XVI. század első felének legfontosabb európai kikötője és kereskedővárosa lett. Az uralkodóházak rokon kapcsolatai révén Németalföld mind a tizenhét tartománya, az északi Frieslandtól és Groningentől a déli Luxemburgig és Artois-ig a spanyol korona birtoka lett a XVI. század elején. Így ezek a tartományok remek helyzetbe kerültek, hogy kihasználhassák a Spanyol Birodalom kereskedelmi lehetőségeit. 1566-ban a hollandok mégis fellázadtak a spanyol uralom ellen. A spanyolok levertek a felkelést a déli tartományokban (a mai Belgium területén), de a hét északi tartomány Egyesült Tartományok vagy Holland Köztársaság néven kivívta függetlenségét. Ezek az események viszonylagos gazdasági visszaesést hoztak a déli tartományok számára, részben a spanyol kormányzat nagyszámú és kíméletlen megtorló intézkedése miatt, részben pedig azért, mert a Schelde folyó torkolatát ellenőrző hollandok nem engedték be az Antwerpenbe tartó hajókat. A kereskedelem északra tolódott, és Amszterdam lett a XVII. század nagy kereskedelmi és pénzügyi metropolisa.

A navigációs és hajóépítési technikában bekövetkezett újítások sorsdöntő jelentőségűek voltak a tengeri expedíciók és felfedezések sikere szempontjából. Az európaiak tengerentúli hódítási sikereiben hasonló jelentősége volt annak, hogy feltalálták, és tűzfegyverekben kezdték használni a puskaport. Ugyanebben az időben újításokat vezettek be a fémgyártásban és néhány más ipari eljárásban is. Egészében véve azonban ezt a korszakot nem a technikai progresszió tette nevezetessé. Nem mutatkozott például olyan jelentős áttörés a mezőgazdasági technológiában, mint amilyet annak idején a háromnyomásos vetésforgó vagy a kerekes nehézeke bevezetése eredményezett, bár rengeteg kisebb újítás született, tökéletesítették a vetésforgót, új növényeket kezdtek termesztetni, és ehhez hasonlókat.

Népesség és életszínvonal

A XV. század közepén Európa összlakossága 45–50 millió lehetett, vagyis a nagy pestisjárvány előtti csúcscérték kétharmada. A XVII. század közepén a szakemberek egybehangzó becslése szerint 100 millió körül mozgott. 1600-

ban pedig legalább ennyi volt, ha ugyan nem több, mivel a XVII. század első felében stagnálás, sőt talán csökkenés következett be. Mi okozta ezt a növekedést, majd az újabb stagnálást és csökkenést?

Nem tudunk kiemelni egyetlen olyan okot sem, amely egymagában is magyarázhatná az ismét megindult népességnövekedést. A pestis és a többi járványos betegség, úgy tűnik, egyre ritkábban fordult elő, talán a természetes immunitásszint fokozódásának, vagy a betegség terjesztőire ható ökológiai változásoknak köszönhetően. Valamit javult a klíma is. A korábbi népességcsökkenés következtében javult a népesség/föld arány, s ez a XV. században megemelte a reálbéreket – ami viszont korábbi házasságkötésre ösztönözhetett, növelve ezáltal a születési rátát. Bárhogyan alakult is, a csökkenő halálozási és a növekvő születési ráták bizonyos kombinációjának eredményeként Európa népessége tartós növekedésnek indult, amely az egész XVI. században folytatódott, még akkor is, amikor a kezdeti, kedvező feltételek már megváltoztak.

A XVI. században általános, de korántsem egységes volt a népességnövekedés. A már eredetileg is különböző népsűrűségű és különböző ráták szerint növekvő népességű európai régiók népsűrűsége jelentős eltéréseket mutatott a XVI. század végén. Az „érett” gazdaságú Itáliának és a dinamikus fejlődő Hollandiának volt a legmagasabb a népsűrűsége – legalább 40 fő négyzetkilométerenként, bár egyes helyeken, például Lombardiában vagy a Holland tartományban 100 vagy még több ember is élt ugyanekkora területen. (Az összehasonlítás kedvéért: Olaszországnak ma kb. 190 fő/km² a népsűrűsége, Hollandiának pedig kb. 350; Nyugat-Európa átlaga kb. 125 fő/km².) Franciaországnak, az akkori kb. 18 milliós lakosságával 34 fő/km² lehetett a népsűrűsége; Angliának és Walesnek a maga 4-5 milliójával némileg kisebb. Másutt a nép még elszórtabban élt: 28 fő/km² volt a sűrűségérték Németországban, 17 Spanyolországban és Portugáliában, 14 Kelet-Európában (Oroszországot nem számítva), Oroszországban és a skandináv országokban pedig mindössze 1,5–2.

Mint már említettük a 3. fejezetben, ezek az értékek világosan mutatják, hogy a népsűrűség szoros összefüggésben állt a mezőgazdaság termelékenységével. Hasonló eltéréseket találunk az egyes országokon belül. Németország egyik, mezőgazdaságilag legfejlettebb körzetében, Württembergben például 44 fő/km² volt a népsűrűség. Dél-Anglia sokkal sűrűbben lakott volt, mint Wales vagy az északi országrész, és Észak-Franciaország, Provence és Languedoc Földközi-tengeri partvidéke is, mint a terméketlen Francia-középhegység. Aragónia és Kasztília gyéren lakott fennsíkjain egészen más volt a helyzet, mint Andalúzia és Valencia sűrűn benépesedett völgyeiben és alföldjein, akárcsak Itáliában az Appenninek és az Alpok hegyeiben, illetve a Pó völgyében és Campagna vidékén. Ugyanakkor azonban még a hegyvidékeken és a terméketlen régiókban is beszélhetünk túlnépesedésről a XVI. század vége felé. Ezekről a helyekről ugyanis átvándoroltak az emberek a már sűrűn lakott, de gazdagabb alföldekre. Csakhogy ezek a síkságok is túlnépesedettek

voltak. Egyes körzeteber próbált valahogy elvándorolni a vidékről feljegyzések gyakran „pimasz koldusokról” szegénység. Spanyol szenvedő! – gyarmati pában is azért emelt túlnépesedés problémát kivándorlás a XVI. é nagyrészt belföldi, s

E belső népvándorlásban nőtt a városok kossága megháromszorozódott (kb. Európa legnagyobb városai, kb. negyedmillió a XVII. század első felében). A adatok természetesen mindenütt növekedés mint a mediterrán vidéke magasabb volt. Amada, Hollandiában

Bizonyos esetekben a pozitív indikátorának is a században. Akkortájt ugyanis a helyi és közigazgatási főmárut, vidéken gyűjtötték, kötelező volt szigorúan korlátozták a városokhoz szükségesnek inkább csak a lumpen tagjai szakképzetlen, nyomorúságos kereset. Túlzsúfolt, mocskos lyeztették, mivel így

A tartósan alacsony gényesség amúgy sem keletkezett, mint a mezőgazdaság bona ára gyorsabban mérgeztette az „árnyat”. A XVI. század utolsó felében a bubópestis- és egyéb

VII. század első
zta ezt a növeke-

magában is ma-
is és a többi jár-
in a természetes
e ható ökológiai
rabbí népesség-
XV. században
ésre ösztönözhe-
sökkenő halálo-
eredményeként
XVI. században
lek már megvál-

a népességnöve-
öző ráták szerint
seket mutatott a
mikusan fejlődő
0 fő négyzetkilo-
y a Holland tar-
leten. (Az össze-
psűrűsége, Hol-
m².) Franciaor-
zett a népsűrűsé-
isebb. Másutt a
etországban, 17
(Oroszországot
pedig mindössze

gosan mutatják,
ág termelékeny-
ül. Németország
bergben például
akott volt, mint
rovence és Lan-
Francia-közép-
szén más volt a
yeiben és alföld-
ben, illetve a Pó
a hegyvidékeken
XVI. század vé-
rek a már sűrűn
túlnépesedettek

voltak. Egyes körzetekben felosztották a nagybirtokot, ahogy egyre több ember próbált valahogy egyáltalán megélni a földből. Másutt a fölös népesség elvándorolt a vidékről, önként vagy kényszer hatására. Az Erzsébet kori angliai feljegyzések gyakran tesznek említést az országutakat és a városi utcákat ellepő „pimasz koldusokról”, akiket sokszor bűncselekményekre kényszerített a szegénység. Spanyolország és Portugália számára a – munkaerőhiányban szenvedő! – gyarmatok levezették a fölösleges embertömeget, és Észak-Európában is azért emeltek szót a gyarmatszerzés mellett, hogy megoldják vele a túlnépesedés problémáját. Európa egészét tekintve azonban a tengerentúli kivándorlás a XVI. és a XVII. században szinte jelentéktelen volt. A migráció nagyrészt belföldi, sőt helyi keretek között zajlott.

E belső népvándorlás egyik következményeként az össznépségnél gyorsabban nőtt a városok lakossága. 1500 és 1600 között Sevilla és London lakossága megháromszorozódott (s mindkettő kb. 150 000 lett), Nápolyé megduplázódott (kb. 250 000-re növekedve). Párizs, amely már egyébként is Európa legnagyobb városa volt, több mint 200 000 lakójával, tovább növekedett, kb. negyedmillióra. Amszterdam a XV. század végén tízezres város volt, a XVII. század első évtizedeire pedig már több mint százézes lett. (Ezek az adatok természetesen csak hozzávetőlegesek.) S bár a városi népesség aránya mindenütt növekedett, ez a folyamat lendületesebb volt Észak-Európában, mint a mediterrán vidékeken, ahol az urbanizáció e korszak kezdetén már eleve magasabb volt. A XVI. század végére Flandriában a népesség kb. egyharmada, Hollandiában pedig majdnem a fele kis- és nagyvárosokban élt.

Bizonyos esetekben a városi lakosság növekedését a gazdasági fejlődés pozitív indikátorának is tekinthetjük, de ez nem feltétlenül volt így a XVI. században. Akkortájt ugyanis a városok nem annyira ipari, mint inkább kereskedelmi és közigazgatási központok voltak. Sok ipari terméket, például textilt és fémárut, vidéken gyártottak. A városi kézműveseket általában céhekbe szervezték, kötelező volt a hosszú évekig tartó inaskodás, és a céhbe való belépést szigorúan korlátozták. A faluról beköltözőknek ritkán volt meg a városi mesterségekhez szükséges képzettségük vagy tehetségük. A városokban ezért hát inkább csak a *lumpenproletariátus* sorait gyarapították, azét a réteget, amelynek tagjai szakképzetlen, alkalmi munkából éltek, gyakran voltak munka nélkül, s nyomorúságos keresetüket koldulással és piti lopkodásokkal egészítették ki. Túlzsúfolt, mocskos és nyomorúságos lakónegyedeik az egész várost veszélyeztették, mivel igazi melegágyai voltak a járványoknak.

A tartósan alacsony reálbérek még nehezebbé tették a városi és a falusi szegénység amúgy sem rózsás helyzetét. Minthogy a népesség gyorsabban növekedett, mint a mezőgazdasági termelés, az élelmiszerek, s főként a kenyérgabona ára gyorsabban emelkedett, mint a munkabér, s ezt a helyzetet csak elmérgesítette az „árrobbanás” jelensége (lásd „Az árrobbanás” című alfejezetet). A XVI. század végén a népesség ellátása már rendkívüli nehézségekbe ütközött, s a XVII. század elején az egymást követő rossz termések, az újabb bubópestis- és egyéb járványok, valamint az egyre gyakoribb és egyre kegyet-

lenebb háborús konfliktusok véget vetettek a népesség növekedésének. Európa egyes vidékein, például spanyol, német és lengyel földön a népesség csökkenő tendenciát mutatott az egész XVII. században vagy annak egy szakaszában.

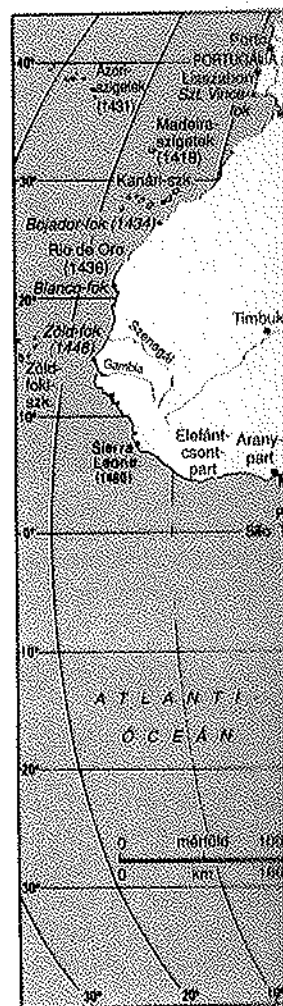
Expedíciók és felfedezések

Nem sok alapja volna annak a feltételezésnek, hogy közvetlen ok-okozati összefüggés állt fenn az európai demográfiai fejlemények és azon tengeri felfedezések között, amelyek végül lehetővé tették az Európa és Ázsia közötti közvetlen kereskedelmet, s az Újvilág meghódítását és betelepítését az európaiak által. A népességnövekedés már javában folyt a nagy fölfedezések előtt, a XVI. és XVII. században az Európán kívüli kereskedelem messze elmaradt az Európán belülitől, és az élelmiszer-behozatal (a fűszerimporttal szemben) jelentéktelen volt. A nagy fölfedezések azonban mégiscsak óriási változásokat hoztak az európai gazdaság alakulásában.

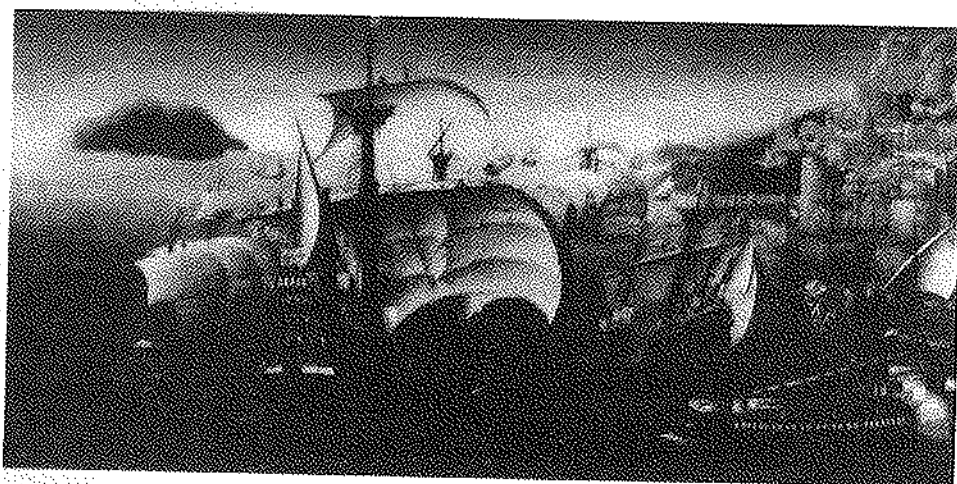
A középkor végén komoly műszaki előrelépés következett be a hajótervezés, a hajóépítés és a navigációs műszergyártás terén. A középkori kereskedők evezős, segédvitorlás gályáit felváltották a három-, négy- és ötárbocos hajók, amelyek négy- és háromszögű vitorlákkal voltak felszerelve, és széllel szemben is tudtak haladni. A kormányvezető eltűnt, s megjelent helyette a hajó farán a csuklópántos felfüggesztésű kormánylapát. Mindez együtt jobb manőverező-képességet és iránytartást eredményezett, és fölöslegessé tette az evezősöket. A hajók nagyobbak és könnyebben irányíthatók lettek, javult a tengerbirásuk, nagyobb rakományt bírtak el – s így hosszabb utakat tudtak megtenni. A valószínűleg a kínaiaktól származó és az arabok által behozott iránytű jelentősen csökkentette a navigáció során a „megérzésre” hagyatkozás kényszerűségeit. A kartográfia fejlődésével pedig sokkal tökéletesebb szárazföldi és tengeri térképek készülhettek.

A navigáció nagymesterei az olaszok voltak, s hogy ezt a pozíciójukat nem siettek föladni, azt egyebek közt az olyan nevek is bizonyítják, mint Kolumbusz (Colombo), Cabot (Caboto), Vespucci és Verrazano. Már 1291-ben elindult egy genovai expedíció, hogy Afrika nyugati partjai mentén lefelé haladva vízi úton elérje Indiát – de az evezős gályákat senki sem látta többé. Az olaszok azonban konzervatívak voltak a hajóépítésben, így a vezetést hamarosan átvették tőlük azok, akik a nyílt tengeren vitorláztak, főként a flamandok, a hollandok és a portugálok. Ez utóbbiak aztán a hajózás minden területén, a hajótervezésben, a navigációban és az expedíciók indításában is magukhoz ragadták a kezdeményezést (5/1. és 5/2. ábra). S volt egy ember, „Tengerész” Henrik herceg, akinek előrelátása és energiája óriásit lendített a XV. században az európaiak földrajzi ismeretein, lehetővé téve számukra a nagy fölfedezéseket.

Henrik (1393–1460), I. János portugál király kisebbik fia azon dolgozott, hogy előmozdítsa az afrikai partok felderítését, s végső célként az Indiai-óceán

elérését. Portugália tudományos kutatás, denféle nemzetiségű navigátorokat hívott expedíciókat. Tengerészeket és a tengerári sították az Atlanti-óceán afrikai partvidék be meg legnagyobb álm

5/2. ábra. Portugál gálya. Ezek a főként hosszú, indiai utakra tervezett, lomha óriások váltották föl a kisebb, könnyebben kormányozható karavellákat, amelyekkel a XV. században a legtöbb felfedezést tették Afrika partjai mentén a portugálok. (The National Maritime Museum, London)

jutottak túl a Zöld-fokon, de az ő támogatásával elvégzett tudományos és felderítőmunka már megteremtette a későbbi nagy felfedezések alapját.

Tengerész Henrik halála után kissé alábbhagyott a felderítői buzgalom, egyrészt a királyi támogatás hiánya miatt, másrészt pedig azért, mert a portugálok busás hasznot hozó elefántcsont-, arany- és rabszolga-kereskedelmet folytattak Ghana bennszülött uralkodóival. Az 1481-ben trónra lépő II. János király aztán felújította az expedíciókat, és felgyorsította a tempót. Hajósai pár év leforgása alatt majdnem Afrika déli csücskéig nyomultak előre. A király, fölismerve, hogy a siker küszöbére érkezett, 1487-ben két expedíciót is kiküldött. A part mentén lefelé Bartholomëu Diaz haladt, s 1488-ban elérte és megkerülte a Jóreménység fokát (melyet ő eredetileg Viharos-foknak keresztelt el); a Földközi-tengeren, majd szárazföldön a Vörös-tengerhez pedig Pedro de Covilhão nyomult előre, és felderítette az Indiai-óceán nyugati partját az afrikai Mozambiktól az indiai Malabár-partig. Az út tisztára volt söpörve a következő és legnagyobb expedíció előtt, melyet 1497-től 1499-ig Vasco da Gama vezetett Afrikát megkerülve az indiai Calicutba. A betegségek, lázongások és viharok, valamint a hindu vendéglátókkal és az útjukba akadott arab kereskedőkkel támadt konfliktusok miatt Vasco da Gama a négy hajóból kettőt elveszített, legénységének csaknem kétharmadával együtt. Az a fűszerrakomány azonban, amellyel hazatért, még így is sokszorosan megtérítette utazásának költségeit.

Ekkora profitok láttán a portugálok nem vesztegették az időt arra, hogy többet kovácsoljanak az előnyükből. Bő tíz év alatt kiűzték az arabokat az Indiai-óceánról, és erősített kereskedelmi posztokat létesítettek Mozambiktól és a

Perzsa-öböltől Malukujuk Kantonnál kikötőt diplomáciai kapcsolatr

1483-ban vagy 84-be afrikai partok mentén, és portugál nőt vett feléti-óceáni útra, amellyel nem volt teljesen újszerű alakú. De vajon kivitelbusz), mert hiszen róla János király tanácsadóir földgolyó méreteiről, n Azori-szigetek és a Fűs; közti-tenger hossza. S t expedíciók indítását az biztatóbbnak tűnő vállla sította Kolumbusz java

Kolumbusz azonban hoz és Izabellához fordult és nem volt fölösleges megpróbálta fölkelteni a lődését, majd a francia végre legyőzte a móroka igent mondott egy expedítorlát, és október 12-én vált szigeteket. Kolumbusz jutott. S bár kiábrándít diaiaknak, indiánoknak szigetek környékén, ma hírt. A következő évben téséhez elegendő felsze vissza. Kolumbusz össze végig megmaradt abban tengeri útvonalat.

Ferdinánd és Izabella fordultak, hogy az egyházyolok jogcímét az újon pontig, az Azori- és a Zöld vonal a további kutatások lágot, a nyugati részt a spanyol A következő évben, 1494 sikerült rávennie a spanyol 390 km-rel tolják nyugati portugálok nyilván tudt

ha óriások váltották
században a legtöbb
e Museum, London)

dományos és fel-
ek alapját.

erítői buzgalom,
rt, mert a portu-
a-kereskedelmet
ra lépő II. János
pót. Hajósai pár
előre. A király,
pedíciót is kikül-
38-ban elérte és
s-foknak keresz-
tengerhez pedig
i-óceán nyugati
t tisztára volt ső-
497-től 1499-ig
utba. A betegsé-
al és az útjukba
la Gama a négy
nadával együtt.
is sokszorosan

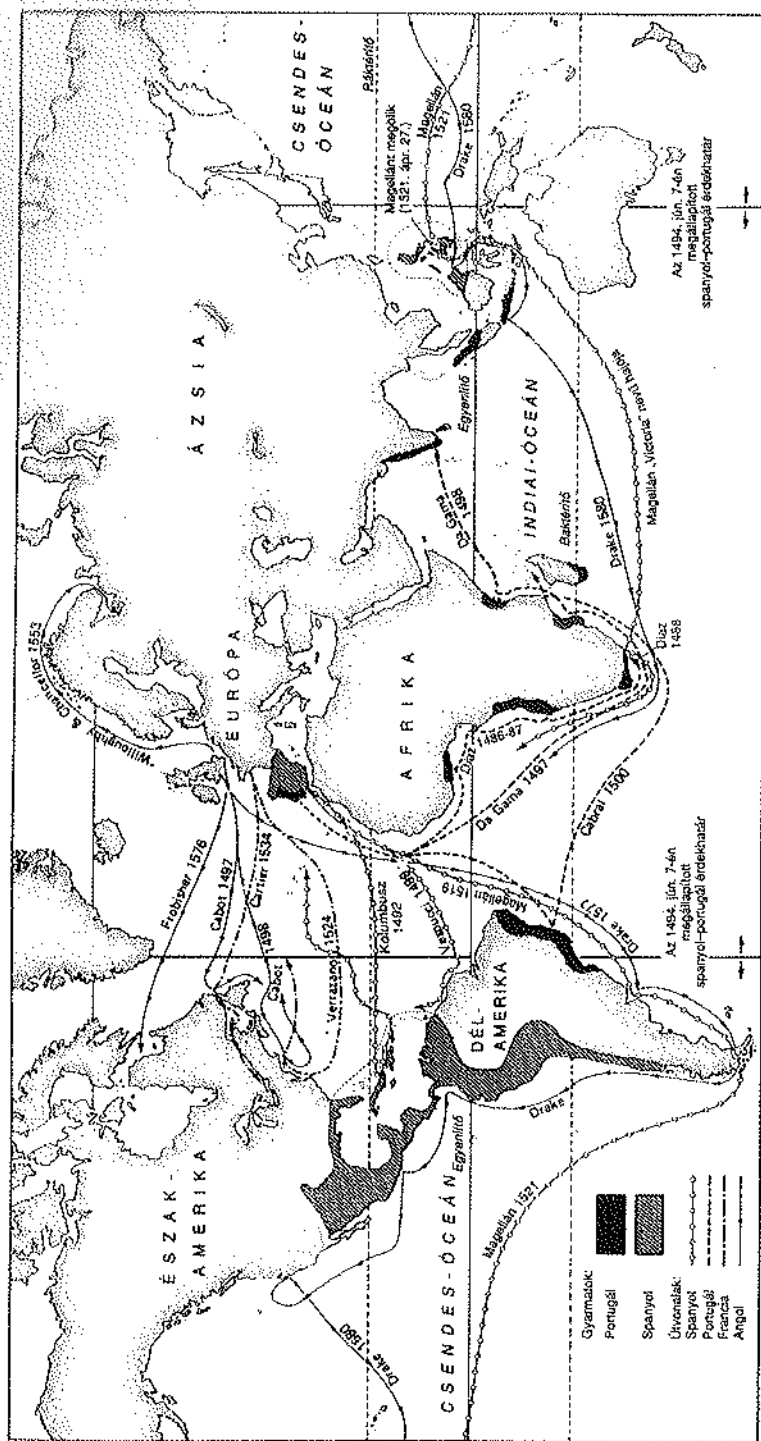
öt arra, hogy tö-
bokat az Indiai-
ozambiktól és a

Perzsa-öböltől Malukuig, a legendás Fűszer-szigetekig. 1513-ban egyik hajó-
juk Kantonnál kikötött Dél-Kínában, s a század közepén kereskedelmi és
diplomáciai kapcsolatra léptek Japánnal.

1483-ban vagy 84-ben, amikor II. János emberei még lefelé tapogatóztak az
afrikai partok mentén, egy genovai férfiú, aki portugál szolgálatban hajózott,
és portugál nőt vett feleségül, megkérte a királyt, hogy adjon pénzt egy atlan-
ti-óceáni útra, amellyel nyugat felé haladva érhetnék el a Keletet. A javaslat
nem volt teljesen újszerű. Akkoriban már köztudott volt, hogy a Föld gömb
alakú. De vajon kivitelezhető volt-e a terv? Christóforo Colombo (Kolum-
busz), mert hiszen róla van szó, úgy vélte, igen, ám a többség nem hitt ebben.
János király tanácsadóinak a valóságot jobban megközelítő elképzelésük volt a
földgolyó méreteiről, mint magának Kolumbusznak, aki azt hitte, hogy az
Azori-szigetek és a Fűszer-szigetek közti távolság alig nagyobb, mint a Föld-
közi-tenger hossza. S bár a király engedélyezte magánereiből finanszírozott
expedíciók indítását az Azori-szigetektől nyugatra, saját anyagi eszközeit a
biztatóbbnak tűnő vállalkozásra, Afrika körülhajózására tartogatta, és eluta-
sította Kolumbusz javaslatát.

Kolumbusz azonban nem adta föl. A spanyol uralkodópárhoz, Ferdinánd-
hoz és Izabellához fordult, akik éppen a granadai mór emírséggel háborúztak,
és nem volt fölösleges pénzüik ilyen kétes kimenetelű dolgokra. Kolumbusz
megpróbálta fölkelteni a realista és takarékos VII. Henrik angol király érde-
klődését, majd a francia királyét is, de hiába. 1492-ben Ferdinánd és Izabella
végre legyőzte a mórokat, és hogy a győzelmet ezzel is megünnepelje, Izabella
igent mondott egy expedícióra. Kolumbusz 1492. augusztus 3-án bontott vi-
torlát, és október 12-én pillantotta meg a később Nyugat-Indiákként ismertté
vált szigeteket. Kolumbusz meg volt győződve, hogy tényleg Kelet-Indiába
jutott. S bár kiábrándította a bennszülöttek nyilvánvaló szegénysége, in-
diaiaknak, indiánoknak nevezte el őket. Pár hétig még felderítést végzett a
szigetek környékén, majd visszatért Spanyolországba, hogy elújságolja a jó
hírt. A következő évben 17 hajóval, 1500 emberrel és állandó település létesí-
téséhez elegendő felszereléssel (benne tehenekkel és egyéb állatokkal) tért
vissza. Kolumbusz összesen négy utazást tett a nyugati tengereken, és mind-
végig megmaradt abban a hitben, hogy megtalálta az Ázsiába vezető közvetlen
tengeri útvonalat.

Ferdinánd és Izabella az első expedíció hazatérte után azonnal a pápához
fordultak, hogy az egyházfő egy „demarkációs vonallal” erősítse meg a spa-
nyolok jogcímét az újonnan fölfedezett földekre. Ez az északitól a déli sark-
pontig, az Azori- és a Zöldfoki-szigetektől kb. 610 km-re nyugatra futó határ-
vonal a további kutatások céljából két fél részre osztotta a nem keresztény vi-
lágot, a nyugati részt a spanyoloknak, a keletit pedig a portugáloknak juttatva.
A következő évben, 1494-ben a portugál királynak a tordesillasi szerződésben
sikerült rávennie a spanyol uralkodót, hogy az 1493-ban kijelölthöz képest kb.
390 km-rel tolják nyugatabbra az érdekhátárt. Ez viszont azt sejteti, hogy a
portugálok nyilván tudtak már az Újvilág létezéséről, mert az új határvonal

5/3. ábra. Felfedezőutak a világban – XV–XVI. század

Dél-Amerika keleti „
hídfoállást Portugáliá
utáni első nagy portug
egyenesen erre a part
nította a vidéket, s cs

Kolumbusz fölfedezések kutatói is (5/3. ábrázat) megismerkeztek a melynek során fölfedezték fiával, Sebastião Rika északi partjainak sem nemesfémeket, se nem pénzelték tovább bár a király „megjutalt az angol zászlót az Új szintén olasz Verrazano évvel később a francia melyen fölfedezte és a francia területnek nyitott mert nem sikerült meg angolokhoz hasonlóan számításra a Newfound

1513-ban a spanyol „Dél-tengert”, ahogy a nemzetiségű hajósok egész keleti partvidékét nem Kelet-Indiát fedő könnyű továbbjutni nem (Magellán), aki már megtegye lehetővé számát szigetekre a Dél-teng Földet, mert azt hitte, tordesillasi szerződés Ázsiát. A legfőbb prot annak megkerülésével viharos és veszedelmes (Mare Pacificum) azo várta, hanem hosszú h elvitte őt is, és legénys napokon át vándorolt. nagy, Sebastian del C hányódás után hazaki hajót és csont-bőr leg körbehajózta a Földet

Dél-Amerika keleti „púpját”, a később Brazíliának nevezett gyarmatosítási hídfőállást Portugáliának engedte át. 1500-ban aztán, a Gama visszatérte utáni első nagy portugál kereskedelmi expedíció, Pedro de Cabral vezetésével, egyenesen erre a partkiszögellésre vette az irányt, portugál birtoknak nyilvánította a vidéket, s csak ezután indult tovább India felé.

Kolumbusz fölfedezésének hírére közben mozgásba lendültek más országok kutatói is (5/3. ábra). 1497-ben John Cabot, az Angliában élő olasz tengerész megszerezte a bristoli kereskedők támogatását egy expedícióhoz, melynek során fölfedezte Newfoundlandot és Új-Skóciát. A rákövetkező évben fiával, Sebastiannal együtt egy nagyobb expedíciót vezetett Észak-Amerika északi partjainak felderítésére, de mert nem vittek haza sem fűszereket, sem nemesfémeket, sem pedig egyéb, drágán eladható cikkeket, a kereskedők nem pénzelték tovább őket. Cabot VII. Henrikől sem tudott pénzt szerezni, bár a király „megjutalmazta”: adott neki valami tíz fontot azért, mert kitűzte az angol zászlót az Újvilágban. A francia kereskedők az 1520-as években a szintén olasz Verrazanót küldték egy Indiába vezető átjáró kifürkészésére. Tíz évvel később a francia Jacques Cartier vágott neki három útjából az elsőnek, melyen fölfedezte és föltérképezte a Szent Lőrinc-folyót. Cartier ezenkívül francia területnek nyilvánította a később Kanadának nevezett térséget, de mert nem sikerült megtalálnia a remélt indiai átjárót, a francia kereskedők az angolokhoz hasonlóan, megszűntek tovább érdeklődni az Újvilág iránt, leszámítva a Newfoundlandi-Nagy-padoknál beindult halászatot.

1513-ban a spanyol Balboa a Panama-földszoros túlsó partján fölfedezte a „Dél-tengert”, ahogy ő a Csendes-óceánt nevezte. 1520-ra a spanyol és a más nemzetiségű hajósok Labradortól a Rio de la Plataig feltárták a két Amerika egész keleti partvidékét. Egyre világosabbá vált, hogy Kolumbusz egyáltalán nem Kelet-Indiát fedezte föl, sőt hogy az új kontinens közepe táján nem lesz könnyű továbbjutni nyugat felé. 1519-ben a portugál Ferdinand Magalhaes (Magellán), aki már megjárta az Indiai-óceánt, rávette a spanyol királyt, hogy tegye lehetővé számára egy öt hajóból álló expedíció indítását a Fűszer-szigetekre a Dél-tengeren keresztül. Magellán nem akarta körbehajózni a Földet, mert azt hitte, hogy Panama után pár napi vitorlázással, még bőven a tordesillasi szerződés által kijelölt spanyol érdekszférán belül megtalálja Ázsiát. A legfőbb problémát abban látta, hogy Dél-Amerikán keresztül vagy annak megkerülésével kell egy átjárót találni. Talált is, és az általa fölfedezett, viharos és veszedelmes tengerszoros máig a ő nevét viseli. A „csendes tenger”, (Mare Pacificum) azonban, amelyre végül sikerült kijutnia, nem kincsekkel várta, hanem hosszú hónapokig tartó éhezéssel, betegséggel és halállal, amely elvitte őt is, és legénységének nagyobbik részét is. Flottájának maradéka hónapokon át vándorolt céltalanul Kelet-Indiában. Végül Magellán egyik hadnagya, Sebastian del Cano átvezette az Indiai-óceánon és összesen háromévi hányódás után hazakormányozta Spanyolországba az egyetlen megmaradt hajót és csont-bőr legénységét – így aztán őt tekintik az első embernek, aki körbehajózta a Földet.

5/3. ábra. Felfedezőutak a világban – XV-XVI. század

A tengerentúli terjeszkedés és visszahatása Európára

Az európai tengerentúli terjeszkedés és gyarmati hódítás első évszázada, vagyis a XVI. század szinte kizárólag a spanyoloké és a portugáloké volt. E két nép annak köszönheti történelmi nagyságát, hogy úttörők voltak az Európán kívüli világ felfedezésében, feltárásában és kiaknázásában. A XVI. század előtt nem tartoztak az európai civilizáció élmezőnyéhez, azután pedig hatalmuk és tekintélyük gyorsan hanyatlott, és a XIX. század kezdetéig ájulásszerű álomba zuhantak. A XVI. században azonban nekik voltak a legnagyobb birodalmaik, és ők voltak a leggazdagabbak az egész világon.

1515-ben már a portugálok voltak az Indiai-óceán urai. 1501-ben Vasco da Gama azzal a megbízással tért vissza Indiába, hogy állítsa le a Vörös-tenger és Egyiptom felé irányuló arab kereskedelmet, mert a velenceiek ezen az úton kapták az általuk Európában árult fűszereket. 1505-ben Francisco de Almeida mint India első portugál alkirálya indult útnak. Több várost és erődöt elfoglalt vagy alapított a kelet-afrikai és az indiai partokon, és 1509-ben Diunál tönkrevért egy nagy arab flottát. Még abban az évben Alfonso de Albuquerque, a leghíresebb portugál alkirály vette át a hivatalt, és teljessé tette az Indiai-óceán meghódítását. Elfoglalta a Perzsa-öböl bejáratánál lévő Ormuzt, és erődöt épített Malakkánál a Maláj-félsziget és Szumátra közötti tengerszorosban, ahonnan ellenőrizni tudta a legértékesebb fűszerek termőhelye, Celebesz és a Malubu-szigetek felé irányuló forgalmat. Végül 1515-ben elfoglalta Ceylont, az Indiai-óceán fölötti uralom kulcsfontosságú őrhelyét. Megpróbálta elfoglalni a Vörös-tenger bejáratánál lévő Adent is, de innen visszaverték, és a portugálok nem sokáig tudták megtartani a tényleges monopolhelyzetet a fűszerkereskedelemben. Albuquerque a Malabar-parti Goát tette meg fővárosának, s Goa és Diu 1961-ig portugál birtok maradt. A portugálok kereskedelmi kapcsolatot létesítettek Sziámmal és Japánnal is. 1557-ben megvetették a lábukat a Kína déli partján lévő Makaón, amely még ma is az övék. Minthogy népességük nem volt nagy, nem is próbálták meghódítani vagy gyarmatosítani India, Afrika vagy a szigetek belsejét. Megelégedtek azzal, hogy stratégiai pontokon lévő erődeikből és kereskedelmi telephelyeikről ellenőrzésük alatt tarthatták a hajózási útvonalakat.

A spanyol birodalom, jóllehet eleinte nem kecsegtetett olyan nagy reményekkel, végül még nagyobb kincsesbányának bizonyult, mint a portugál. A spanyolokat nagy csalódások érték a fűszerek keresésében, de felvillanyozta őket az a néhány csecsebecse, amit az Antillákon raboltak el a vademberektől, és gyorsan elkezdtek inkább arany és ezüst után kutatni. Az India felé vezető átjáró kitartó keresése közben hamar rábukkantak a Mexikó belsejében és Dél-Amerika északi részén virágzó gazdag civilizációkra. 1519 és 1521 között Hernando Cortez már el is intézte a mexikói Azték Birodalom meghódítását. Francisco Pizarro az 1530-as években a perui Inka Birodalmat győzte le. A XVI. század végén a spanyolok voltak az egész félteke igazi urai, északon

Floridától és Dél-Ká kivételével). Először ható vagyonát, s amit technológiával kiakn

A portugáloktól el megtelepedtek az ált pai technikát, felszer lyeket aztán erőszakl és iparcikkeken kívül lyek azelőtt ismeretle mes termények (a k óceánt), cukornád, citrusfélék), és sok-s kutya és a lámán kiv a szarvasmarhát, a ju baromfit is.

S az európai civiliz tűzfegyvert, alkoholt és halált hoztak. K (egyres tudósok becsl végére az említett „g millió maradt. A mu kai rabszolgákat hoz ségének nagyobb ré Amerika északi része gák jelentősége.

Az európai expanz pai kultúra elterjesz lyenkénti kiirtásával kedés eredményeképp ment keresztül.

Gazdasági oldalrő cikkek mennyiségét nyugati nemesfémé 1594-ben például a értékének 95%-át az cikkek jelentek meg és a XVIII. századba tot. Egzotikus festél derűsebbé és jobbai európai árukat. Az a elterjedt ital lett Eur Európában, de nagy ták. Amikor a cukori

Floridától és Dél-Kaliforniától délen Chiléig és a Rio de la Platáig (Brazília kivételével). Először egyszerűen csak elrabolták az őslakók minden mozgatható vagyonát, s amikor ez a forrás gyorsan kimerült, akkor elkezdtek európai technológiával kiaknázni Mexikó és az Andok gazdag ezüstyányait.

A portugáloktól eltérően a spanyolok kezdettől fogva gyarmatosítottak és megtelepedtek az általuk meghódított területeken. Vitték magukkal az európai technikát, felszereléseket és intézményeket (ideértve a vallásukat is), amelyeket aztán erőszakkal rákényszerítettek az indiánokra. Az európai kultúrán és iparcikkeken kívül a spanyolokkal olyan kultúrnövények is érkeztek, amelyek azelőtt ismeretlenek voltak a nyugati féltekén, például búza és egyéb szemes termények (a kukoricát kivéve, amely ellenkező irányban szelte át az óceánt), cukornád, kávé, a leggyakoribb zöldségek és gyümölcsök (köztük citrusfélék), és sok-sok más növény. Amerika prekolumbiánus indiánjainak a kutyán és a lámán kívül nem voltak háziállataik. A spanyolok hozták be a lovat, a szarvasmarhát, a juhot, a szamarat, a kecskét, a sertést, valamint a legtöbb baromfit is.

S az európai civilizáció természetesen mást is behurcolt még Amerikába: tűzfegyvert, alkoholt, himlőt, kanyarót és tifuszt – amelyek gyorsan terjedtek, és halált hoztak. Kolumbusz idejében az őslakosság lélekszáma 25 millió (egyes tudósok becslése szerint ennél sokkal több) lehetett, de a XVI. század végére az említett „gyilkosok” megtették a magukét, s az őslakókból alig pár millió maradt. A munkaerőhiány enyhítésére a spanyolok már 1501-ben afrikai rabszolgákat hoztak a nyugati féltekére. 1600-ra a Nyugat-Indiák népességének nagyobb része afrikai és rasszbelileg kevert volt. Brazília és Dél-Amerika északi része kivételével a kontinens belsejében kisebb volt a rabszolgák jelentősége.

Az európai expanzió legdrámaibb és legfontosabb következménye az európai kultúra elterjesztése volt, a nem nyugati kultúrák módosulásával és helyenkénti kiirtásával együtt. De volt a dolognak visszahatása is, mert a terjeszkedés eredményeképpen maga az európai kultúra is mélyreható változásokon ment keresztül.

Gazdasági oldalról nézve az expanzió megsokszorozta a kereskedelmi árucikkek mennyiségét és választékát is. A XVI. században a keleti fűszerek és a nyugati nemesfémek tették ki a gyarmati behozatal túlnyomó hányadát. 1594-ben például az újvilági spanyol gyarmatokról származó legális import értékének 95%-át az arany és az ezüst adta. Mégis, lassanként újabb és újabb cikkek jelentek meg a kereskedelemben, ezek mennyisége egyre nőtt, s a XVII. és a XVIII. században már felülmúlták az eredeti tengerentúli európai exportot. Egzotikus festékanyagok, például indigó és kokcsinella érkeztek, hogy derűsebbé és jobban eladhatóvá tegyék helyben is és a tengerentúlon is az európai árukat. Az afrikai kávé, az amerikai kakaó és az ázsiai tea általánosan elterjedt ital lett Európában. A pamutot és a cukrot már korábban is ismerték Európában, de nagyobb mennyiségben soha nem gyártották, és nem is árulták. Amikor a cukornádat meghonosították Amerikában, óriásit nőtt a cukor-

gyártás, s ez a csemege bevonult az európai közember étrendjébe. Az Indiából behozott pamutáru először a gazdagok luxuscikke volt, végül azonban Európa egyik legnagyobb iparágának megteremtéséhez vezetett, amely amerikai nyersanyagból dolgozott, és főként a széles tömegeket ruházta. A kínai porcelán története is így alakult. Amerika egyik leghíresebb és leghírhedtebb kultúrnövénye, a dohány gyorsan népszerűvé vált Európában, pedig az egyház és az állam is elszántan üldözte. Később trópusi gyümölcsök tették még változatosabbá az európaiak étrendjét, és szörmék, nyersbőrök, egzotikus faanyagok és új rostok váltak a behozatal fontos tételeivé.

Korábban ismeretlen tápláléknövények bukkantak föl, amelyeket nem importáltak nagyobb mennyiségben, viszont meghonosították őket, s így alapvető jelentőségűek lettek a népelelmezésben. Amerikából jött a burgonya, a paradicsom, a bab, a tök, a paprika, a sütőtök és a kukorica, valamint a mexikói eredetű pulyka. Az eredetileg ázsiai rizs pedig elterjedt Európában és Amerikában is.

Az árrobbanás

A spanyol gyarmatokról beáramló arany és főként ezüst jelentősen megnövelte az európai pénzfémellátást, és a XVI. századnak legalább a háromszorosára növelte a forgalomban lévő pénzmennyiséget. A spanyol kormány megpróbálta betiltani a nemesfém rudak exportját, de ez nem sikerült neki. Mindenesetre a legtöbb kárt a kormány okozta saját magának, mert óriási mennyiséget küldött tovább Itáliába, Németországba és Németalföldre, a hitelek törlesztésére és szakadatlan háborúinak finanszírozására. Ezekből az országokból, de Spanyolországból magából is, a nemesfém csempészutakon szertéramlott egész Európában. A legközvetlenebb és legfeltűnőbb következmény az árak látványos és tartós (bár rendszertelen) emelkedése volt. A XVI. század végére az árak általában véve 3-4-szer magasabbak voltak, mint a század elején. Ez az árnövekedés természetesen nagy eltéréseket mutatott vidékenként és áruajtánként. Gyorsabban következett be és nagyobb mértékű volt Andalusziában, amelynek kikötői az egyetlen legális átrakóhelyként szolgáltak az amerikai arany és ezüst számára, mint a távoli és elmaradott Oroszországban. Az élelmiszerek, s főként a gabona, a liszt és a kenyér ára gyorsabban nőtt, mint az egyéb termékeké. Ugyanakkor a munkabérek szinte mindenütt messze elmaradtak az árak mögött, s így komoly reálbércsökkenés jött létre.

Az árrobbanás jelenségének mechanizmusairól, következményeiről, de még okairól is számtalan, látszólag üres és főként fölösleges vitát folytattak már a tudósok. Kifejtették, hogy a közép-európai ezüstkitermelés XV. század végén kezdődő növekedése és a portugálok által Afrikából behozott arany duzzasztotta föl a pénzállományt, és idézte elő az áremelkedést. A nominálárakat tovább emelték a pénztelen és gátlástalan uralkodók pénzleértékelései. Mondták azt is, hogy az áremelkedésben a népesség növekedése fontosabb szerepet játszott, mint a fém-pénzállomány mennyiségi növekedése – de ez az

álláspont eifelejt különlatív árak között. Az parasztság és a neme terjednek.

Történelmi visszat tulajdonított követke neki. Mert bár a száza lyes volt, a dolog eltör áremelkedések mellet akár fölfelé irányultak mos infláció. Az viszo ció, átrendezte az egy szonyait. Akiknek a jö vesek, a saját földjükő lárd hűbértörökkel re munkát végzőkkel és rolhatók a nyugdíjasol bérlők. S bár a népe ss kedésének, valószínűl minthogy a mezőgazi fölösleget. A reálbércs táris probléma volt, ha zőgazdasági termelék

A népességnövekedés az, hogy a népesség t A mélyebb és bonyolu nem tudott jelentős fej lán még csökkent is a különbségek miatt azo talánosítás fogalmazha jelentés is csak bizony Németalföldet illeti. N ható szinte fenntartási nagyobb földrajzi tájé sabb gazdasági tevéke nagyobb hányadát fo Kelet- és Észak-Európ pontból a manuális m volt természetesen a ta

be. Az Indiából
szemben Európa
amely amerikai
A kínai porce-
hírhedtebb kul-
dig az egyház és
ék még változa-
tikus faanyagok

lyeket nem im-
ket, s így alap-
t a burgonya, a
alamint a mexi-
Európában és

ösen megnövel-
háromszorosára
mány megpró-
neki. Minden-
riási mennyisé-
e, a hitelek tör-
ól az országok-
zதாகon szerte-
következmény
. A XVI. század
nt a század ele-
ott vidékenként
ékű volt Anda-
it szolgáltak az
roszországban.
orsabban nőtt,
indenütt mesz-
és jött létre.
zményeiről, de
vitát folytattak
elés XV. század
behozott arany
ist. A nominál-
nzleértékelései.
dése fontosabb
dése – de ez az

álláspont elfelejt különbséget tenni az általános (átlagos) árszínvonal és a relatív árak között. Az árrobbanásnak tulajdonított következmények pedig a parasztság és a nemesség elszegényedésétől a „kapitalizmus előretöréséig” terjednek.

Történelmi visszatekintésben viszont úgy tűnik, hogy az árrobbanásnak tulajdonított következményeket vagy eltúlozzák, vagy tévesen tulajdonítják neki. Mert bár a század folyamán az árak százalékos növekedése igen tekintélyes volt, a dolog eltörpül a XX. század második felében mutatkozó évenkénti áremelkedések mellett. A nagy mértékű, rövid távú árkilengések – akár lefelé, akár fölfelé irányultak – valószínűleg többet ártottak, mint az általános, huza-mos infláció. Az viszont kétségtelen, hogy az árrobbanás, mint minden infláció, átrendezte az egyének és a társadalmi csoportok jövedelmi és vagyoni viszonyait. Akiknek a jövedelme követni tudta az árakat – kereskedők, kézművesek, a saját földjükön gazdálkodó földtulajdonosok és a piacra termelő szilárd hűbértulajdonosokkal rendelkező parasztok –, azok jól jártak, szemben a bér-munkát végzőkkel és a fix vagy csak lassan változó jövedelműekkel – ide sorolhatók a nyugdíjasok, sok járadékos és az uzsorabérrel sanyargatott paraszti bérlők. S bár a népességnövekedés nem volt okozója az árak (abszolút) növekedésének, valószínűleg mégis nagy szerepe lehetett a bérek visszaesésében, minthogy a mezőgazdaság és az ipar képtelen volt fölszívni a munkaerő-főlösleget. A reálbércsökkenés alapvető oka azonban nem valamilyen monetáris probléma volt, hanem sokkal inkább a demográfiai fejlemények és a mezőgazdasági termelékenység közötti kölcsönhatás.

Mezőgazdasági technika és termelékenység

A népességnövekedés XVII. századi megszakadásának egyszerű magyarázata az, hogy a népesség túlnőtt önmaga megfelelő élelmezésének lehetőségein. A mélyebb és bonyolultabb magyarázat pedig ez: a mezőgazdasági technika nem tudott jelentős fejlődést produkálni, s ez azzal járt, hogy stagnált, sőt talán még csökkent is az átlagos mezőgazdasági termelés. A tájegységek közti különbségek miatt azonban az európai mezőgazdaságról csak kevés olyan általánosítás fogalmazható meg, amely maradéktalanul igaz. Még a fentebbi kijelentés is csak bizonyos fenntartásokkal érvényes, különösen ami a holland Németalföldet illeti. Néhány általánosítás azonban mégiscsak megkövethető szinte fenntartások nélkül. Először is – Európa egészében és az összes nagyobb földrajzi tájegységen belül is messze a földművelés volt a legfontosabb gazdasági tevékenység, amely az aktív népesség kétharmadát vagy még nagyobb hányadát foglalkoztatta a holland Németalföldön, és 90–95%-át Kelet- és Észak-Európában. Másodszor pedig – emberi és társadalmi nézőpontból a manuális munka volt a legfontosabb termelési tényező. Lényeges volt természetesen a talaj, a vetőmag és a csapadék is; az ígás- és más állatok

mindenütt előfordultak, és tulajdonképpen nélkülözhetetlenek voltak; és nagy szükség volt a trágyára is. De a leglényegesebb input mégiscsak az emberi munka volt. A talajtípustól és a művelési módtól függően különböző változatú ekék, aratók és cséphadarók voltak az alapvető termelési eszközök, s a hatékony működtetés mindegyiknél nagy mennyiségű manuális munkát igényelt.

Utolsó általánosításunk nyilvánvalóan még több regionális kivétellel fogadható csak el. Európa egészét tekintve az átlagos mezőgazdasági termelékenység a XVI. században valószínűleg nem volt magasabb, mint a XIII.-ban, és a jelek szerint némileg még csökkent is a XVII. században. Legalábbis erre utalnak a vetőmag/terméseredmény arányok. Az egységnyi földterület vagy munkamennyiség termelékenységére vonatkozólag sajnos nincsenek megbízható adataink – leszámítva Itália egyes részeit, ahol talán nőtt valamit az egységnyi földterület termelékenysége, de valószínűleg a munkatermelékenység csökkenése árán. A legfontosabb gabonanövények esetében európai átlagban a termés nem volt több, mint az elvetett mag 4-5-szöröse, de úgy, hogy a vetőmag Kelet-Európa egyes részein 2-3-szoros, Németalföld legfejlettebb vidékein s talán még néhány helyen pedig 10-szeres vagy még nagyobb termést hozott. És a XVII. században még ezek az alacsony termésarányok is valószínűleg csökkentek egy kissé. (Összehasonlításképp: ma a legkorszerűbb technikával a vetőmag 40-50-szeresét lehet megtermelni.) Az akkori állatok súlya a maiakénak átlagosan jó, ha egyharmada-fele volt, bár a fejlettebb vidékeken ennél valamivel nagyobbra nőhettek. A tejtermelési szint ennek megfelelően alakult.

A vetőmag/termés arány nem egyértelmű mértéke a mezőgazdasági termelékenységnek. A bevetett holdankénti termés például a bőségesebb vetőmagfelhasználással is növelhető, vagy az egységnyi munka termelékenysége is fokozható, ha ugyanannyi vetőmag esetén kevesebb élőmunkát használunk föl. Nem valószínű azonban, hogy ezek közül bármelyik is jelentősebben megnövekedett volna, s a XVI. század vége felé vagy a XVII. század elején mindkettő kissé csökkent.

S bár a föld és a munka termelékenységének csökkenésére vonatkozó empirikus bizonyítékok a legjobb esetben is elég szegényesek, elméletileg jó okunk van feltételezni, hogy ez következett be. Először is – a népesség növekedése miatt valószínűleg nem kevesebb, hanem több felhasznált élőmunka jutott egy vékányi vetőmagra vagy egy hektár szántóföldre. S bár ez hozhatott szerény emelkedést az össztermék mennyiségében, nyilván alacsonyabb átlagteljesítményt jelentett ember/évenként (vagyis csökkent a munka termelékenysége). Másodszor – egyértelmű bizonyítékaink vannak arra vonatkozólag, hogy több földet szántottak föl, föltörve egyrészt a korábban nem művelt területeket (gyepüket, pusztákat stb.), másrészt a legelőket. A már megművelteknél általában kevésbé termékeny parlagföldek esetében természetesen kisebbek a termésátlagok – vagyis alacsonyabb a föld termelékenysége. Bizonyos esetekben viszont, például a felszántott legelőkön, átmenetileg magasabb lehet a termés, minthogy a bőséges állati trágya fokozta a talaj termé-

kenységét. Csakhogy a van – nevezetesen csőltett és közvetlen bizonyos hús fogyasztás, s ez kevesebb egészségi állapotára. Ráadásul a föld feljavítására használt önpusztító körforgás.

A probléma teljes kioldása sokféle regionális variációra, úgy alakító hatásuk miatt.

Európa északi és nyugati csőlt (Skåne) kivételével a skandináviai, Walesben, Cornwallban, a mezőgazdaság vége felé északra, ahol óriási erdőirtási technikát alkalmaztak, a valamivel kevésbé jelentős volt egy kezdésnek. A fő szántóföldi munka a hűvös és nyirkos éghajlat kender, amelyek rostjából szonnyalagos bősége miatt a földterületet a törzs- A társadalom hierarchiája ségek vagy kötelmek.

Európának az Elbától Oroszországot is) ezzel a társadalmi viszonyok jelleme kevésbé folyamatosan a desurak hol törvényes, szolgaságra kényszerítette a szabad parasztságot a birtokok régiója, s az itt a uraságok hasznára a raszti státust Oroszországban a rabszolga státus uraságra kellett dolgozni adták-vették őket. A más két-, vagy a háromnyolc rabeli mércék szerint is termést hozott. A Balti fekvő földeken a nyugati szakosodást a gabona (

voltak; és nagy
csak az emberi
bőző változatú
zők, s a haté-
unkát igényelt.
is kivétellel fo-
dasági termelé-
int a XIII.-ban,
Legalábbis erre
öldterület vagy
úncsenek meg-
nőtt valamit az
munkatermelé-
etében európai
zőröse, de úgy,
etalföld legfej-
gy még nagyobb
rmésarányok is
legkorszerűbb
z akkori állatok
a fejlettebb vi-
ési szint ennek

gazdasági terme-
sebb vetőmag-
ékenységé is fo-
használnak föl-
sebben megnö-
ején mindkettő

vonatkozó em-
elméletileg jó
népesség növe-
znált élőmunka
r ez hozhatott
alacsonyabb át-
nunka termelé-
arra vonatkozó-
an nem művelt
A már megmű-
természetesen
kenysége. Bizo-
enetiileg maga-
a a talaj termé-

kenységét. Csakhogy a legelők csökkentésének más, negatív következménye is van – nevezetesen csökken az állatállomány, s főként a szarvasmarha. Közvetett és közvetlen bizonyítékaink is vannak, hogy a XVI. században csökkent a húsfogyasztás, s ez kedvezőtlen hatással volt a népesség táplálkozására és egészségi állapotára. Ráadásul az állatállomány apadásával csökken a kimerült földek feljavítására használható trágya mennyisége is. Úgy tűnik, beindult egy önpusztító körforgás.

A probléma teljes körű megértéséhez azonban figyelembe kell vennünk a sokféle regionális variációt, nem pusztán önmagukért, hanem a jövőt így vagy úgy alakító hatásuk miatt.

Európa északi és nyugati peremvidékén – Finnországban, a legdélibb csücsök (Skåne) kivételével Svédország legnagyobb részén, Norvégiában, Skóciában, Walesben, Cornwallban és Írország nagy részén – az önellátásra termelő mezőgazdaság volt az uralkodó. A vidék gyérén lakott volt, különösen fönt északon, ahol óriási érintetlen erdők borították a tájat. A primitív, égetésses erdőirtási technikát még mindig alkalmazták, bár a sűrűbben lakott vidékeken a valamivel kevésbé pazarló szántó–ugar váltórendszerrel dolgoztak. Jelentős volt egy kezdetleges szintű állattenyésztés, különösen a hegyvidékeken. A fő szántóföldi növény a rozs, az árpa és a zab volt (a búza nem bírta a hűvös és nyirkos éghajlatot és a rövid nyarakat); természetek még lent és kendert, amelyek rostjából házilag készítették durva vásznakat. A föld viszonylagos bősége miatt az egyes birtokok nem voltak rögzítve, s a legtöbb földterületet a törzs- vagy nemzetségfőnök klánjai nevében birtokolták. A társadalom hierarchikus szervezettségű volt, de hiányoztak a szolgai kötöttségek vagy kötelmek.

Európának az Elbától keletre és a Dunától északra eső részén (ideértve Oroszországot is) ezzel szemben az erős személyi vagy jobbágyi függőség volt a társadalmi viszonyok jellemzője a korszak elején, s ez a függőség többé-kevésbé folyamatosan csak még tovább erősödött, ahogy a nagy hatalmú földesurak hol törvényes, hol törvénytelen eszközökkel, de kitartó igyekezettel szolgaságra kényszerítették, földjüket is elorozva, a helyenként még megmaradt szabad parasztokat. Ez volt a *Gutsherrschaft*, a tulajdonképpeni földesúri birtokok régiója, s az itteni rendszerben a nagy uradalmakat közvetlenül a helyi uraságok hasznára „működtették”. A XV. században már bizonytalan paraszti státust Oroszországban és Lengyelország egyes részein ismét elég szilárdan a rabszolga státusához közelítették. A jobbágyoknak heti 5-6 napot is az uraságra kellett dolgoznia, s néha az általuk művelt földdarabtól függetlenül adták-vették őket. A mezőgazdasági technika viszonylag primitív volt, s vagy a két-, vagy a háromnyomásos rendszert alkalmazták. A termésátlag még a korabeli mércék szerint is alacsony volt, az elvetett mag legföljebb háromszoros termést hozott. A Balti-tenger környékén vagy a hajózható folyók mentén fekvő földeken a nyugat-európai exportra termelés erőteljesen ösztönözte a szakosodást a gabona (főként a rozs) és más piacképes cikkek termelésében.

Másutt, vagyis Kelet-Európa legnagyobb részén a termelés elsősorban a helyi önellátást szolgálta.

A Földközi-tenger vidéke a viszonylag egységes klíma és a talajtípusok nagyfokú hasonlósága ellenére is oly változatos képet mutat, hogy kár is általánosításokkal próbálkozni. Már maga a földbirtok is igen sokféle volt a piedmonti és az északi parasztbirtokosok és szabad bérlok kicsiny, de fejlett technikájú gazdaságaitól a déli és szicíliai nagybirtokokig, amelyeken nyomorgó részes bérlok és napszámosok gürcöltek. A kettő között pedig rengeteg variációja létezett a földtulajdonnak, bár az uralkodó forma a részes bérlemény, a *mezzadria* volt. Ehhez hasonlóan Itáliában alakult ki Európában a legváltozatosabb mezőgazdaság. A szemes termények itt is fontosak voltak ugyan, de viszonylag kevésbé, mint másutt. A hagyományos gabonaféléknél bővebb termést adó rizst a Pó alsó völgyében és az Adriai-tenger partvidékén honosították meg. Az egész mediterrán medencében megtalálható szőlő és olajbogyó különösen jelentős volt Itáliában, ahol ezenkívül még gyümölcsöket (délen citrusféléket is), zöldségeket, takarmánynövényeket és ipari, például a textilgyártásban használt festéknövényeket is termesztettek. A sokféleség ellenére azonban Itália mezőgazdasági termelése nem tudott lépést tartani a népességnövekedéssel. A szántóföldek és a legelők kiszipolyozása megtette a magáét, s az egyéb bajok mellett jött a nagy erdőpusztulás és talajerózió.

Spanyolország majdnem olyan változatos képet mutatott, mint Itália: keleten és délen ott a termékeny partvidék, északon és másutt is a hegységek, az Ibériai-félsziget középső részét pedig a spanyol geográfia legjellegzetesebb képződménye, a *meseta*, vagyis a magassíkság foglalja el. A spanyol mezőgazdaságra gazdag örökséget hagytak a muzulmán elődök. A Valenciát és Andalúziát a keresztény reconquista előtt benépesítő arabok és mókók kiváló kertészek voltak, és magas szintre fejlesztették az öntözéses gazdálkodást. A vallási fanatizmussal átítatott spanyol uralkodók sajnos pusztulni hagyták ezt az örökséget. Még ugyanabban az esztendőben, amikor visszafoglalták a Granadai Emírséget, s amikor Kolumbusz fölfedezte Amerikát, megparancsolták az összes zsidó kiűzését az országból (a zsidók szintén ügyes földművesek és kézművesek voltak). Granada elestekor sok mór is eltávozott, nem várva meg, hogy tíz év múlva választás elé állítsák, hogy vagy áttér keresztény hitre, vagy futni kényszerül. A moriszkónak nevezett kikeresztelkedettek még egy évszázadon át megőrizték Dél-Spanyolországban az agrárgazdaság alapjait és mozgatóerőit – de aztán 1609-ben őket is kiűldözték. A helyükre érkező keresztények képtelenek voltak fenntartani a bonyolult öntözőrendszereket és a magas termelékenységu mór mezőgazdálkodás más jellegzetességeit. Ezek közé tartoztak az anyagi ösztönzők éppúgy, mint a szaktudás és a rátermettségek. A XVI. században a földeket egész Spanyolországban az arisztokrácia és a leghatalmasabb földbirtokos, az egyház tulajdonába kerülő óriási birtokokká vonták össze. Csakhogy ezek a nagyurak nem a földjeiken éltek, s a birtokot jószágkormányzók vagy más közvetítők útján kicsiny parcellákban, rövid lejáratra részesművelőknek vagy kisbérloknek engedték át, ezeknek viszont nem

volt tőkéjük a mór rend semmi. Sok paraszt jutott lönbözött a valódi rabszolgához ezüst által előidézett árcsökkenés miatt is sok fém pénz még így sem volt eleget, jobban rászorult a búza.

A spanyol mezőgazdaság rivalizálás is hátráltatta. Németalföldön és más transzhumálást alkalmazó legelőkön, télen pedig viszályos nem volt spanyol nem alkalmazták, ahol főleg ma is ilyen rendszerben működött azonban egyedül mögött kiépült intézmények alatt álló legelők elborított hegyektől le egészen a déli nevezett céhbe vagy kegyencsak befolyásos lobby terelgetett birkák után költözött vámbházaknál, a gazdaság (szemben jó néhány földművelővel az exportját is. S az privilégiumokkal ruházott látozás nélkül legeltethették. A Mesta privilégiumai vel együtt (mint például a nagy infláció idején) egy bevezetésére azon földművelő haladó technikát. A spanyol legalacsonyabb volt Nyugat-Európáéval sok gazdaságot

Nyugat-Európa más vidékeihez hasonlóan, Németországban, Anglia legnagyobb részén a bekerítetlen földek egyes vidékei (például Svájc területén, amelyeken kis, bekerített földekkel. Külön kivételt a részletekben szólunk a német *Grundherren* egyszerű földbirtokossá, a

elsősorban a helyi

s a talajtípusok
 hogy kár is álta-
 kféle volt a pied-
 r, de fejlett tech-
 eken nyomorgó
 g rengeteg variá-
 es bérlemény, a
 an a legváltoza-
 voltak ugyan, de
 félénél bővebb
 vidékén honosi-
 űlő és olajbogyó
 ölcsök (délen
 például a textil-
 éféség ellenére
 tartani a népes-
 megtette a ma-
 alajerózió.

nint Itália: kele-
 a hegységek, az
 egjellegzetesebb
 yol mezőgazda-
 íciát és Andalú-
 ok kiváló kerté-
 kodást. A vallási
 hagyták ezt az
 gláltak a Grana-
 parancsolták az
 művesek és kéz-
 nem várva meg,
 stény hitre, vagy
 még egy évszá-
 aság alapjait és
 rükre érkező ke-
 endszereket és a
 etességeit. Ezek
 s a rátermettség.
 isztokrácia és a
 riási birtokokká
 tek, s a birtokot
 kban, rövid lejá-
 tek viszont nem

volt tőkéjük a mór rendszer fenntartásához, és nem is ösztönözte erre őket semmi. Sok paraszt jutott adósrabszolgaságba, s ez a helyzet nem sokban különbözött a valódi rabszolgaságtól. Ráadásul az Amerikából beözönlő arany és ezüst által előidézett áremelkedés hatására a termékeny völgyekben is, és az aszályos *mesetán* is sok földön kezdtek gabonát termeszteni. De a gabonatermés még így sem volt elegendő a népesség ellátására, és Spanyolország egyre jobban rászorult a búza és egyéb szemes termények behozatalára.

A spanyol mezőgazdaság fejlődését a parasztok és a juhtenyésztők közötti rivalizálás is hátráltatta. A spanyol merinógyapjú iránt nagy volt a kereslet Németalföldön és más textilipari központokban is. A juhtenyésztők pedig a transzhumálást alkalmazták, vagyis nyáron fölhajtották a nyájukat a havasi legelőkre, télen pedig visszatértek velük a völgyekbe (5/4. ábra). A transzhumálás nem volt spanyol specialitás. Európában Itáliától Norvégiáig mindeütt alkalmazták, ahol földművelésre alkalmatlan hegyvidékek voltak, s még ma is ilyen rendszerben legeltetik állataikat a svájci tehenészgazdák. A spanyol rendszer azonban egyedülálló volt a legelők kiterjedése és a juhtenyésztés mögött kiépült intézményrendszer tekintetében is. A királyi törvények védelme alatt álló legelők elborították egész Spanyolországot az északi Kantábriai-hegységtől le egészen a déli andalúziai és extremadurai völgyekig. A Mestának nevezett céhbe vagy kereskedelmi társulásba szerveződött juhtenyésztők igencsak befolyásos lobbyként tevékenykedtek a királyi udvarban. Az ide-oda terelgetett birkák után könnyű volt beszédni az adót a stratégiai pontokra telepített vámházaknál, a gyapjú értékes volt, készpénzt hozott a kincstárnak (szemben jó néhány földművesterménnyel), és könnyen meg lehetett adóztatni az exportját is. S az adóbevételeket mindig is kedvelő királyok speciális privilégiumokkal ruházták föl a Mestát – magasabb adók fejében például korlátozás nélkül legeltethettek a közföldeken, ami sértette a földművelés érdekeit. A Mesta privilégiumai a kormányzat egyéb ostoba politikai intézkedéseivel együtt (mint például a búza árának maximalizálására irányuló próbálkozás a nagy infláció idején) egyáltalán nem ösztönöztek jobb technikai megoldások bevezetésére azon földbirtokrendszeren, amely már egyébként is kiiktatta a haladó technikát. A spanyol mezőgazdaság termelékenységére valószínűleg a legalacsonyabb volt Nyugat-Európában. A XVII. században a népesség csökkenésével sok gazdaságot hagytak el örökre a tulajdonosok.

Nyugat-Európa más vidékein (például Franciaországban a Francia-közép-hegységtől északra, Németországban az Elbától nyugatra, Dániában és Skóciában, Anglia legnagyobb részén) a középkori földesúri rendszer örökségeként a bekerítetlen földek rendszere volt az uralkodó. Kivételt képeztek a hegyes vidékek (például Svájc nagy része) és Nyugat-Franciaország jelentős területei, amelyeken kis, bekerített birtokok (*bocage*) váltakoztak a bekerítetlen földekkel. Külön kivételt képeztek még Németalföld egyes körzetei, amelyekről részletesebben szólunk még. A földbirtoklás e rendszerére gyakran alkalmazzák a német *Grundherrschaft* kifejezést. A területiális nagyurak átváltoztak egyszerű földbirtokossá; a földbért pénzben vagy természetben szedték be, de

5/4. ábra. Terelőutak a havasi legelőkre Spanyolországban

a munka nélküli kötelezettségek, amelyek már a középkor végén sem nagyon voltak „divatban”, teljesen eltűntek, igaz viszont, hogy a földesurak egyes területeken megőriztek bizonyos, speciális jogokat és privilégiumokat. Egyre általánosabb lett a birtokjog átruházhatósága, és nőtt a kisbirtokos parasztok és a szabad bérlők száma. Egyes becslések szerint az angol parasztság körülbőlül kétharmadának állandó, stabil birtoka volt – örökbirtok, örökhaszonbérlet vagy életfogytig tartó bérlet formájában. S bár a nagy földtulajdonosok

itt-ott kihasítottak maguknak, bekerítették a XVII. században, illetve a parasztok jutottak hozzájuk.

A kisparasztok és a kisbirtokosok körülbőlül éltek, ahol a mezőgazdaság szempontjából. Másuttal a változatban és átmenetben Angliában (egyes szokások), Németország egyelőre meghatározott bérlettel volt, készpénzben fizetve, és önállóan döntőbíráskodókkal által szabott korlátozott földön folyt a mezőgazdaság, amelyet *metayage*-nek ismertek, különösen elterjedt. Ez a latállomány és a felszerelés kockázatban és a döntéshozatal, általában a felét kapták az eladását is, de ez a mezőgazdaság élére.) Ez utóbbi egyelőre szén és Európa egyes vidékein az angol *farm* szó tulajdonosi rendszerben egy vagy több egész nagybirtokot vagy kisbirtokot a földet rövid távú birtokosok így elvesztik a mezőgazdaság egyszerű *rentier*-kké, járműveket, fejlett technológiát a rendszerben, amely az volt.

Európa mezőgazdaságában Észak-Hollandia, és a flamand mezőgazdaság az európai átlag, és ezt a szomszédos városokat, holland falusi népességet a földesúri birtokon élő mezőgazdaság olyan bányásznyeképpen megérdemelt a gazdaság modernizálása, kedelem nem kevésbé következhetett volna a specializáció volt, an

n

gén sem nagyon
lesurak egyes te-
giumokat. Egyre
rtokos parasztek
paraszság körül-
ok, örökhaszon-
öldtulajdonosok

itt-ott kihasítottak maguknak egyes területeket – az angliai földek kb. 10%-át bekerítették a XVII. században, főként birkalegelő céljára –, mindent egybevetve a parasztek jutottak jobb helyzetbe.

A kisparasztek és a szabad bérlogazdák a legnagyobb számban a városok környékén éltek, ahol termékeik létfontosságúak voltak a lakosság ellátásának szempontjából. Másutt a földbirtoknak két fő formája létezett, igaz, sokféle változatban és átmenetben. Az egyik, a hosszú időre szóló bérlet általános volt Angliában (egyes szokásjogon alapuló bérlemények még örökölhetők is voltak), Németország egyes részein és Észak-Franciaországban. A parasztek előre meghatározott bérleti díjat fizettek vagy természetben, vagy ami gyakoribb volt, készpénzben, ellátták magukat állatokkal, felszereléssel és vetőmaggal, és önállóan döntöttek a gazdálkodás kérdéseiben, kivéve a helyi szokások által szabott korlátokat, vagy pedig ha sok parcellára szabdalt, bekerítettlen földön folyt a művelés. A másik fő birtokforma a részesművelés volt, amelyet *metayage*-nak neveztek Franciaországban, ahol a Loire folyótól délre különösen elterjedt. Ebben a rendszerben a földbirtokos gondoskodott az állatállomány és a felszerelés egészéről vagy egy részéről, osztozott a bérlővel a kockázatban és a döntési jogokban, és a termésnek egy meghatározott hányadát, általában a felét kapta meg. (Néha elvállalta a bérlő terményrészének piaci eladását is, de ez a megoldás alkalmat adott a kizsákmányolásra és a visszaélésre.) Ez utóbbi egyik változata, a *fermage*, Közép-Franciaország északi részén és Európa egyes vidékein honosodott meg. (A más nyelvekben is elterjedt angol *farm* szó tulajdonképpen ebből a *fermage*-ből származik!) Ebben a rendszerben egy vagyonos *fermier* (farmer) fix pénzösszegért bérbe vesz egy egész nagybirtokot vagy akár többet is, aztán pedig kisebb parcellákra osztva kiadja a földet rövid távú vagy részesbérleménybe a paraszteknek. A földbirtokosok így elvesztik minden funkcionális kapcsolatukat a földműveléssel, és egyszerű *rentier*-kké, járadékosokká válnak. Tehetséges *fermier*-k kiváló eredményeket, fejlett technikát, magas termésátlagokat tudtak produkálni ebben a rendszerben, amely azonban a parasztek kiuzsorázására is igencsak alkalmas volt.

Európa mezőgazdaságilag legfejlettebb vidéke Németalföld volt, s különösen Észak-Hollandia, s benne a csodálatos Holland tartománnyal. A holland és flamand mezőgazdaság már a XV. század végén termelékenyebb volt, mint az európai átlag, s ezt annak köszönheték, hogy lehetőségük volt ellátni a szomszédos városokat és textilipari munkásokat. Településszerkezete miatt a holland falusi népesség a középkorban nagyobb szabadságot élvezett, mint a földesúri birtokon élő jobbágyok. A XVI. és XVII. században a holland mezőgazdaság olyan bámulatos változáson ment keresztül, melynek eredményeképpen megérdemli az első „modern” agrárgazdaság elnevezést. A mezőgazdaság modernizálása a legszorosabban összekapcsolódott a holland kereskedelem nem kevésbé bámulatos térhódításával – s egyik a másik nélkül nem következhetett volna be. A holland mezőgazdaság sikeres átalakulásának titka a specializáció volt, amelyet elsősorban a virágzó és gyorsan terjeszkedő hol-

land városokban mutatkozó élénk kereslet tett lehetővé, de amely idővel aztán eladhatóvá tette például a holland sajtokat a spanyol és az olasz piacon. A holland gazdák nem arra törekedtek, mint Európa legtöbb részén a parasz-
tok, hogy minél több (mezőgazdasági és nem mezőgazdasági) cikket termeljenek saját fogyasztásukra, hanem inkább arra, hogy minél több piaci árut termeljenek, s közben maguk is sokféle fogyasztási cikket, beruházási javakat és viszonteladásra szánt árut szereztek be a piacon. A parasztok néha eladták az egész búzatermésüket, és saját fogyasztásra olcsóbb rozst vettek helyette. A holland parasztok azonban túlnyomórészt a viszonylag nagy értékű árukra, különösen a húsfélékre és a tejtermékekre szakosodtak. Az állattartás nagy mennyiségű takarmány (széna, lóhere, hüvelyesek, marharépa stb.) megtermelését (vagy beszerzését) is megkövetelte. Az állattenyésztésre szakosodás több, talajjavításra használható trágyát is jelentett. Az intenzív jellegű holland mezőgazdaság azonban még ennél is több trágyát igényelt. S oly nagy volt a trágya iránti kereslet, hogy egyes vállalkozóknak például megérte összegyűjteni a városi pöcegödörök tartalmát és a galambok ürülékét, amelyet aztán bárka- és szekérszármra adtak el vidéken – s ezzel mellesleg a többieknek tisztábbá és egészségesebbé is tették a holland városokat.

A holland farmerek nem csupán a tejgazdálkodásra és az állattenyésztésre szakosodtak. Sokan kertészkedtek is, különösen a városok közvetlen közelében. Voltak, akik árpát és komlót termeltek a serfőzdek számára, mások pedig ipari növényeket, lent, kendert, festőbuzért és festőfűvet vagy indigót. Még a virágok is a specializálódott kereskedelmi hasznosítás tárgyai lettek. A holland virághagymáknak oly nagy volt az értékük, hogy a velük való spekuláció 1637-ben kiváltotta a „tulipánörületet”. És a hollandok a gabonatermesztéssel sem hagytak föl teljesen. A városi patríciusok viszonylag magas árat voltak hajlandók fizetni a búzakenyérért. Ugyanakkor a holland hajósok ügyességének és a holland kereskedők rámenősségének köszönhetően az alsóbb néposztályok (sok, szakosodott farmer is) kevésbé előkelő gabonához, főként a Baltikumból behozott olcsóbb rozshoz is hozzájuthattak. A XVII. század közepén a holland gabonafogyasztás nagy részét, kb. negyedét vagy még nagyobb hányadát, importból fedezték.

A holland mezőgazdaság jövedelmességét az is bizonyítja, hogy állandóan új termőföldeket hoztak létre, területeket hódítva el a tengertől, lecsapolva a tavakat és a mocsarakat, és felszántva a tőzeglápokat, miután a tőzeget fűtési célokra már kitermelték. Mindez már a középkorban elkezdődött, majd jelentősen megélénkült a XVI. és a XVII. században, és különösen intenzív lett a mezőgazdasági cikkek áremelkedésének időszakában. De mindebben nemcsak a parasztok vettek részt. A gátépítés és a lecsapolás komoly tőkebefektetést igényelt. A városi kereskedők és más befektetők összeálltak, vállalatot alapítottak a földek víztelenítésére, majd eladták vagy bérbe adták azokat a gazdálkodóknak.

Felvetődik itt egy fogas kérdés is: vajon miért nem terjedt el szélesebb körben a XVI. és XVII. században a holland mezőgazdasági technika? Ez az az ér-

sze eljutott máshová is. Például a lóherével együtt Európában elkezdett kelet-angol holland példának, a mérés is. Átvett néhány dolgot az ország is. Általában véve a termelékenység nem volt ahhoz, hogy átvegyék a specializációt és -intenzitá-

Ipari

Akárcsak a mezőgazdaság középkor és a modern korból az iparban ha nagy az újítások. Itt az a probléma és hatásukat. Kézenfekvő az újításokat és találmányokat azért, mert a különbözőség pedig azért, mert már nem. A XVI. és XVII. században a szerény tökéletesítést jelesen így volt ez minden történések figyelmét. A kelése. 1589-ben az Angliában kitalált egy egyszerű szöveget a készítéséhez. A produktív percnként ret tudott, de aztán méltanösen a kisebb újítás ilyen részletes információ.

De van itt még más újítással van is dolgom. Alább hozzávetőlegesen a XV. század – és valószínűleg a könyvnyomtatás, a költészen, de közvetlen gazdasági közhatásukat számát nézve, hogy ugyanilyen volt a navigációs műszerek, a szintén csekély gazdasági azonban óriási volt, és

Az európai gazdaság

nely idővel aztán az olasz piacon. részén a paraszti cikket termelőbb piaci árut ter- házási javakat és néha eladták az vettek helyette. gy értékű árukra, állattartás nagy pa stb.) megter- ésre szakosodás v jellegű holland s oly nagy volt a gerte összegyűj- nelyet aztán bár- nieknél tisztábbá

állattenyésztésre özvetlen közelé- ira, mások pedig y indigót. Még a lettek. A holland való spekuláció bonatermesztés- magas árat voltak ósok ügyességé- az alsóbb nép- mához, főként a XVII. század kö- et vagy még na-

, hogy állandóan tól, lecsapolva a a tőzeget fűtési földött, majd je- en intenzív lett a undebben nem- oly tőkebefekte- álltak, vállalatot e adták azokat a

el szélesebb kör- mika? Ez-az per-

sze eljutott máshová is. A marharépa néhány más takarmánynövénnel, például a lóherével együtt már 1565-ben felbukkant Angliában. A XVII. században elkezdett kelet-angliai mocsárleccsapolások sok mindent köszönhetnek a holland példának, a mérnököknek és a technikának, de még a holland tőkének is. Átvett néhány dolgot a Dél-Németalföldről szomszédos Észak-Franciaország is. Általában véve azonban a nem mezőgazdasági tevékenységformák termelékenysége nem volt elég magas, és a piacok sem voltak elég kiterjedtek ahhoz, hogy átvegyék a holland mezőgazdaságra jellemző munka- és tőkespecializációt és -intenzitást.

Ipari technológia és termelékenység

Akárcsak a mezőgazdaságban, az iparban sem mutatkozott éles törésvonal a középkor és a modern kor kezdete között. A mezőgazdaságtól eltérően azonban az iparban ha nagyon lassan is, de többé-kevésbé folyamatosan születtek az újítások. Itt az a probléma merül fel, hogy miképpen értékeljük az újításokat és hatásukat. Kézenfekvő módszerként kínálkozik egyszerűen összeszámlálni az újításokat és találmányokat. Ez azonban nem ad kielégítő választ, egyrészt azért, mert a különböző újításoknak nagyon eltérő lehet a hatásuk, másrészt pedig azért, mert már maga a meghatározás is komoly nehézségekbe ütközik. A XVI. és XVII. századi újítások többsége ugyanis csak valamilyen, viszonylag szerény tökéletesítést jelentett a már bevezetett technikában (s tulajdonképpen így volt ez minden más korban is). Ezért aztán gyakran el is kerültek a történészek figyelmét. Másik módszer lehet a termelékenységváltozások értékelése. 1589-ben az Anglikán Egyház egyik plébánosa, bizonyos William Lee kitalált egy egyszerű szerkezetet, a harisnyakötő gépet harisnyák és egyéb kötöttáruk készítéséhez. Míg egy gyakorlott kézikötő általában száz szemet képes produkálni percenként, addig a harisnyakötő szerkezet már az elején átlag ezret tudott, de aztán még tökéletesítették is. A kor egyéb találmányairól, s különösen a kisebb újítások egész tömegéről azonban, sajnos, nem maradt fenn ilyen részletes információ.

De van itt még más probléma is: ha egyértelműen meghatározott és leírt újítással van is dolgunk, és még a termelékenységet is föl tudjuk mérni, legalább hozzávetőlegesen, akkor is hogyan becsüljük föl teljes gazdasági hatását? A XV. század – és valójában minden idők – egyik legnagyobb találmánya, a könyvnyomtatás, a könyvszakmában tényleg óriásit lendített a termelékenységen, de közvetlen gazdasági hatása, akár a termelési értéket, akár a foglalkoztatottak számát nézzük, elhanyagolható volt. De vajon kijelenthetjük-e, hogy ugyanilyen volt a gazdasági jelentősége is? A korszak más találmányai – a navigációs műszerek, a kézi és tűzérségi tűzfegyverek, a zseb- és toronyórák – szintén csekély gazdasági jelentőségűek voltak, politikai és kulturális hatásuk azonban óriási volt, és így, közvetett úton, a gazdasági is.

Az európai gazdaság piacorientáltsága, amely az iparban erősebb volt, mint

a mezőgazdaságban, azoknak a vállalkozóknak kedvezett, akik csökkenteni tudták a termelési költségeket, és gyorsan reagáltak a kereslet változásaira. Voltak azonban óriási akadályai az újításnak is. Leggyakrabban a hatóságok ellenkeztek a dologgal, attól félve, hogy a munkakímélő találmányok elveszik az emberek kenyerét, a monopolhelyzetben lévő céhek és vállalatok pedig a konkurenciától féltek. 1551-ben az angol parlament törvényben tiltotta meg a textilkészítőknek a bolyhozógép használatát. Ebben az esetben azonban a piac győzedelmeskedett a törvény fölött, minthogy továbbra is gyártották az új bolyhozógépeket. Lee nem kapott szabadalmat a kötőgépre, az első példányt pedig, amelyet Nottinghamshire-ben próbált bemutatni, a felbőszült kézművesek összetörték. Lee maga Franciaországba menekült, ahol IV. Henrik király támogatásával gyárat létesített. A gyár tönkrement a jótevő halála után, de a hárisonyakötő gép tovább terjedt. 1651-ben a nottinghami himzők céhengesztelésért folyamodtak Cromwellhez, hogy kirekeszthessék a nemkívánatos vetélytársakat! 1638-ban Angliában betiltották a forgó szövőszéket, azt a holland találmányt, amellyel egyszerre egy tucat vagy akár több szalagot is lehetett szőni. A gép azért mégiscsak terjedt, különösen Manchesterben és annak környékén, ahol használata nagyszámú, szakképzett munkást termelt ki még a nagy feltalálások előtt, amelyek aztán forradalmasították a pamutipart.

Az itt említett újítások egyike sem igényelt gépi meghajtóerőt. Az energiaforrások és az építőanyagok (főleg fa és kő) hiánya természeti akadályt jelentette az ipari termelés fokozásának. Leonardo da Vinci vázlatkönyvei a konkrét bizonyítékok arra, hogy rengeteg olyan, potenciális találmány létezett ebben a korban, amely végül is nem valósulhatott meg az adekvát anyagok és energiaforrások híján. Leonardo persze zseni volt, de biztosan élt még nagyon sok, nem ennyire tehetséges ember, aki azért vallott kudarcot az emberi munka hatékonyságát növelő próbálkozásaival, mert nem talált megfelelő anyagot vagy elegendő mozgatóerőt a dologhoz. A vízi- és a szélkerék már elég magas műszaki színvonalat ért ugyan el, ahogy azt már jeleztük egy korábbi fejezetben, de nyilvánvaló korlátaik is voltak ezeknek a szerkezeteknek. A XVII. században azonban a vízikerekkel hajtott (alighanem középkori eredetű) szelyemfonodák megsokasodtak a Pó völgyében és Velencében, s a század végén már Franciaországban a Rhône völgyében is elterjedtek. A gépezetek nagy mérete és bonyolultsága gyárszerű épületekhez való elhelyezést tett szükségessé, s ez a modern ipari rendszer legfontosabb előfutárainak egyikévé tette őket.

Nem minden újításhoz volt szükség mechanikai szerkezetekre. A késő középkorban a gyapjúipar jellemző terméke a nehéz, durva posztó volt. A XV. század végén a flamand takácsok előálltak egy könnyebb és olcsóbb „új szövet”-nek (franciául: *nouvelle draperie*-nek) nevezett termékkel, amelyért eleinte nem nagyon kapkodtak a vevők, de a flamandok alacsony árai igencsak versenyképesé tették őket a nemzetközi piacokon, különösen Dél-Európában. A spanyol-németalföldi felkelés leverése után sok flamand kézműves menekült külföldre, s így az új posztót gyártó ipar hirtelen sok más országban

is megjelent, például Angliában kb. négyezer flamand takács miatt terjedt át a XV. században az itáliai és a Földközi-tenger keleti partjaira. 1620 körül elérte Lancastert.

A különféle textilipari iparágat képezték, amelyeket a szövőműveltségével. S ez érthető módon az önellátás határán mozgott. A szövőműveltség is volt, az alapvető. A textilgyártás továbbra is sokon belül, s azok, illetve szinte egyeduralkodó itt a háttérbe szorították; gyapjú, francia takácsok, a fincszövőműveltség a franciák gyorsan terjeszkedett, a szövőműveltség hatására stagnálta. A szövőműveltség a legnagyobb gyapjúgyártó Flandria és Brabant területén. A szövőműveltség nagy pusztítást vitt végbe a XVII. században, mint a szövőműveltség legizált helyzetbe került.

A textíliás iparágak a késő középkor óta. A szövőműveltség, aki beszerezte a nyersanyagokat és egyéb mesterséges anyagokat, vagy a kereskedők céheinek fejlődését, legalábbis Angliában, akkor, amikor a gyapjúipar támogatották a céhek befolyásolta-e az iparág kutatásokat igényel. Míg a középkorban Angliában a kikészítés nélkül a szövőműveltség szövet tette, míg a XVII. század elején a kikészítetlen volt, addig a szövőműveltség áruként utazott külföldre, már rég a legnagyobb

akik csökkenteni
eset változásaira.
ban a hatóságok
ányok elveszik az
atok pedig a kon-
en tiltotta meg a
setben azonban a
is gyártották az új
s, az első példányt
felbőszült kézikö-
IV. Henrik király
halála után, de a
hímzők céhege-
nemkívánatos ve-
széket, azt a hol-
szalagot is lehe-
sterben és annak
t termelt ki még a
pamutipart.

erőt. Az energia-
i akadályát jelen-
tkönyvei a konk-
mány létezett eb-
ekvát anyagok és
n élt még nagyon
t az emberi mun-
megfelelő anyagot
s már elég magas
egy korábbi feje-
eteknek. A XVII.
kori eredetű) se-
s a század végén
a gépezetek nagy
ezést tett szüksé-
ak egyikévé tette

ekre. A késő kö-
va posztó volt.
bb és olcsóbb „új
nékkel, amelyért
ony árai igencsak
tősen Dél-Euró-
mand kézműves
k más országban

is megjelent, például Angliában, ahol már 1571-ben egyedül Norwich városá-
ban kb. négyezer flamand menekült élt – s többségük takács volt. Hasonló
okok miatt terjedt át lassanként Svájcba, Dél-Németországba és Flandriába a
XVI. században az itáliai pamutipar, amely még a középkorban alakult ott ki,
és a Földközi-tenger keleti partvidékéről származó nyersanyaggal dolgozott.
1620 körül elérte Lancashire-t is.

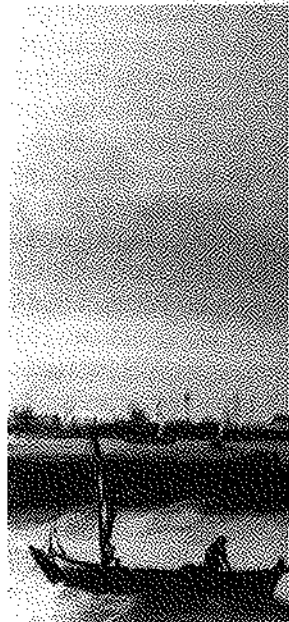
A különféle textilipari szakmák együttesen a legtöbb embert foglalkoztató
iparágat képezték, amelyet szorosan követett az építőipar a maga sokféle mes-
terségével. S ez érthető is, ha meggondoljuk, hogy egy olyan, szegényes, az
önellátás határára mozgó gazdaságban, mint amilyen a preindusztriális Euró-
páé is volt, az alapvető szükséglet az élelem, a lakóház és a ruházat.
A textilgyártás továbbra is igen szétszórta maradt, és sok termékét a háztartá-
sokon belül, s azok, illetve a helyi piacok számára állították elő. A valamikor
szinte egyeduralmú itáliai iparágakat az új és életerősebb riválisok lassanként
háttérbe szorították; gyapjútermékeik piacait elhódították a holland, angol és
francia takácsok, a finom és drága selyemszövetek vásárlóin pedig osztozni
kényszerültek a franciákkal. A spanyol gyapjúipar a XVI. század első felében
gyorsan terjeszkedett, de aztán a rendkívüli adóterhek és az állami beavatko-
zások hatására stagnálni, majd hanyatlani kezdett. A század első kétharmadá-
ban a legnagyobb gyapjú- és pamutipar Németalföld déli részén, főként
Flandria és Brabant tartományban működött. A holland felkelés és a Spa-
nyol-Németalföldként megmaradó vidéken véghezvitt brutális megtorlás
nagy pusztítást vitt véghez mindkét iparágban, bár ezek úgy-ahogy feléledtek a
XVII. században, minthogy a Spanyol Birodalom legfőbb szállítóiként privi-
legizált helyzetbe kerültek.

A textiles iparágak szerveződésében nemigen volt érzékelhető változás a
késő középkor óta. A vállalkozók jellegzetes figurája a kereskedő-gyártó volt,
aki beszerezte a nyersanyagot, azt otthoni munkára kiadta a fonóknak, taká-
csoknak és egyéb mestereknek, majd eladta a készterméket. A kézművesek
vagy a kereskedők céhszervezetei láthatóan nem nagyon befolyásolták az ipar
fejlődését, legalábbis Angliában. Itt a céhek fokozatosan elsorvadtak, főként
akkor, amikor a gyapjúipar megjelent a falvakban is. Franciaországban a kirá-
lyok támogatták a céheket mint jövedelemforrásokat. S hogy ez hátrányosan
befolyásolta-e az iparág sorsának alakulását, az olyan téma, amely további
kutatásokat igényel. Mindenesetre az angol ipar fellendülése bámulatos volt.
A középkorban Anglia legfőbb exportcikke a nyersgyapjú volt. A XVI. szá-
zadban a kikészítés nélküli posztó dominált. 1660-ban pedig a kártolt és a fés-
sűsgyapjú szövet tette ki az angol export értékének kétharmadát. Ráadásul
míg a XVII. század elején az exportált angol posztó háromnegyede festetlen és
kikészítetlen volt, addig a század végén gyakorlatilag már minden posztó kész-
árúként utazott külföldre. Jóval a modern nagyipar megjelenése előtt Anglia
már rég a legnagyobb exportőrré vált Európa legnagyobb iparágában.

Az építő- és szerelőiparban a monumentális építészet stílusváltásait leszámítva, nem következtek be jelentős technikai változások, ám az iparág egy specializált szektora egy országban mégiscsak mélyreható átalakuláson ment keresztül – és ez a holland hajóépítés. A holland kereskedelem gyors terjeszkedésének eredményeképpen a XVI. század eleje és a XVII. század közepe közötti időben a holland kereskedelmi flotta hajóinak száma tízszeresére, tonnátartalma pedig még ennél is nagyobb mértékben nőtt. Abban az időben ez a flotta volt messze a legnagyobb Európában, háromszor akkora, mint a sorrendben utána következő angol flotta, és valószínűleg nagyobb, mint az összes többi együttvéve. S minthogy a fából készült vitorlás hajók viszonylag rövid élettartamúak, ebből az is következik, hogy nagy volt a kereslet a hajógyártás termékei iránt. Erre a nagy keresletre a holland hajóépítők a hajógyárak racionalizálásával és a tömegtermelési technikák alapelemeinek bevezetésével reagáltak. Szélkerékkel működtetett fűrészgépeket és csörlőket használtak, és készleteket tartottak a cserélhető alkatrészekből. Hozzáértésüknek köszönhetően nem csupán a saját, hanem a rivális országok flottáinak is dolgoztak. S minthogy Németalföldnek alig volt erdeje, a hajógyártáshoz gyakorlatilag az összes fát importálták, főként a Baltikumból. Másfelől viszont a vitorlavászon és a kötéláru iránti nagy kereslet felvirágoztatta odahaza Hollandiában a kisegítő iparágakat. A hajóépítésben a XV. század végétől a XIX. századig nem sok radikális újítás fordult elő, sok volt viszont a kisebb találmány. Az Atlanti-óceánon járó kereskedelmi hajók mérete a XVI. században a 200 tonnásról 600 tonnásra nőtt. Egyes hadihajók még a hihetetlennek tűnő 1500 tonnát is elérték, de a legnevezetesebb – és természetesen holland – újítás a *fluytship*, az angolok által *flyboat*-nak nevezett, lapos kétárbocos, speciálisan kereskedelmi teherszállító hajó volt, amelyet a XVI. század végétől bocsátottak vízre (5/5. ábra). Bizonyos tekintetben a mai tartályhajók megfelelője volt, kifejezetten a nagy helyet foglaló, alacsonyabb értékű áruk, például fa vagy gabona fuvarozására építették, és kisebb legénység is elkörmányozta, mint a hagyományos tengerjárókat.

A fémgyártásnak viszonylag kisebb volt a súlya, ha a foglalkoztatottak számát vagy a termelés volumenét nézzük, de mert a tűzfegyverek egyre fontosabb szerephez jutottak a háborúban, az iparág stratégiai jelentőségűvé vált. 1450-ben a kézi tűzfegyverek még elhanyagolható tényezők voltak, és az egyetlen ágyúszerkezeteket csak a várak ostrománál használták. 1600-ra viszont a nehéz, szakállas puska és a muskéta rendszerezített gyalogsági fegyverré vált, és a nagy kaliberű ágyúk tengeri csaták kimenetelét döntötték el. A fémipari szakmák, és mindenekelőtt a vasgyártás fontos szerepet játszottak még az új ipari korszak előfutáiraiként is.

A középkorban a kovácsoltvasat úgy állították elő, hogy különféle típusú hutákban a vasércet faszénnel együtt addig hevítették, amíg képlékeny masszává, majd lehűlve „vascipó” lett belőle, amelyet aztán addig kalapáltak-hevítettek, amíg meg nem tisztult a salakanyagoktól. Ez a folyamat lassú volt, sok tüzelőanyag és érc kellett hozzá, és kis adagokban készült a végtermék.

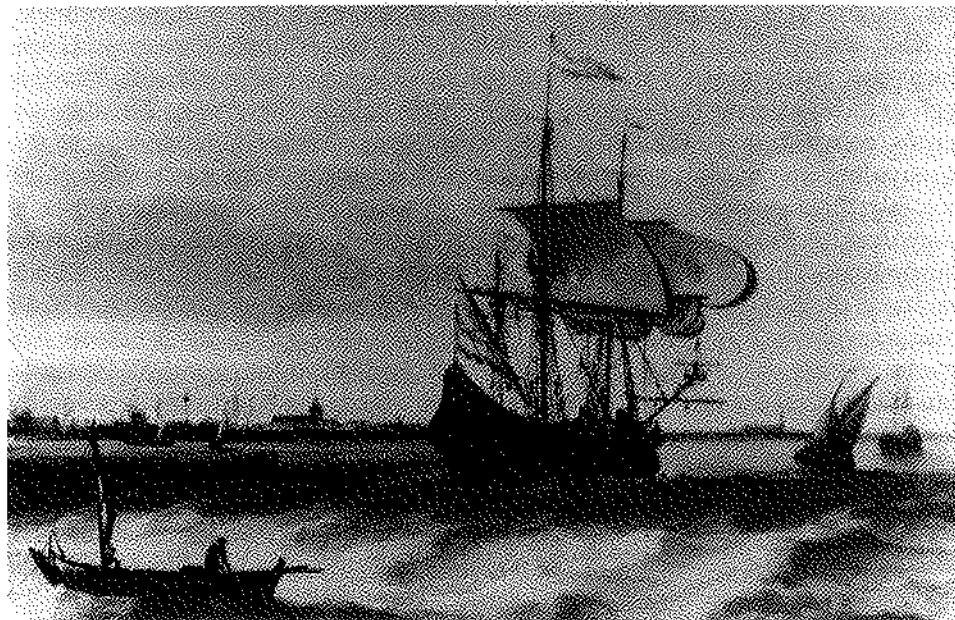

5/5. ábra. Holland *fluyt* hajó mint a régi, kettős rendeltetésű és kettős célú járműként lépett fel.

A XIV. és a XV. században a hajókat fűtatók által melegítették. Így alakult ki a nagy tüzelőanyagigény. A hajókat felül folyamatosan tüzelőanyagot szállító szolgáló salakosító (az olvadt vasat vagy kénvelemekkel stb.), vagy például a bugává) öntötték ki. (A tüzelőanyag, ami nagyon kemény volt, a vascipót, addig a tüzelőanyagot a kovácsoltvas tüzelő fázis is, mégis olvadékosították az ércet és lehetett dolgozni vele. A tüzelőanyagot az ércbe és a faszén tüzelőanyagokba.

A nagyolvasztó fejlődött a tüzelőanyagokban. A XV. században a tüzelőanyagot, billenőkalapácsok

usváltásait leszámítva az iparág egy alakuláson ment keresztül gyors terjesztésig. I. század közepe óta a tizszeresére, Abban az időben, amikor akkora, mint a nagyobb, mint az hajók viszonylag a kereslet a hajóépítők a hajógyárak bevezetését a szörlőket használó ártásuknak köztársainak is dolgozóhoz gyakorlati viszont a vitorla a Hollandiában a XIX. századig b találmány. Az időben a 200 tonnának rúnó 1500 olland – újítás a koccos, speciálisan égétől bocsátot megfelelője volt, például fa vagy anyagozta, mint a alkotottak szárek egyre fontos szerepűvé vált. oltak, és az eset-600-ra viszont a gi fegyverré vált, k el. A fémipari ottak még az új különféle típusú céplékeny maszldig kalapáltakamat lassú volt, ilt a végtermék.

5/5. ábra. Holland *fluyt* hajó. Ez a viszonylag nagy, esetlen vízi jármű teherszállítónak jobb volt, mint a régi, kettős rendeltetésű gálya. Kortársa, a négyárbocos galleon pedig csatahajóként és kettős célú járműként lépett a gálya helyébe. (Holland Hajótörténeti Múzeum, Amszterdam. Engedélyezett utánnyomás.)

A XIV. és a XV. században a kohók aztán egyre nagyobbak lettek, és vízzel hajtott fűtatók által benyomott levegő fokozta az olvasztótöltés hőmérsékletét. Így alakult ki a nagyolvasztó. A XVI. század elején ezeket a nagyolvasztókat felül folyamatosan töltötték ércel, faszénnel és a szennyeződés megkötésére szolgáló salakosító adalékanyaggal, alul pedig időnként megcsapolták, és az olvadt vasat vagy közvetlenül használható eszközökké (edényekké, tartóelemekké stb.), vagy pedig további finomítás céljából „medvévé” (önteccsé, bugává) öntötték ki. (A nyers öntöttvas sok, 3% vagy még több vasat tartalmaz, ami nagyon keménnyé, ám törékennyé teszi; a bugát ezért, akárcsak régebben a vascipót, addig hevítették-kalapálták, míg a szén nagy részének eltávolításával kovácsoltvas nem lett belőle.) Az új módszerben tehát volt egy közbülső fázis is, mégis olcsóbb és gyorsabb volt, mint a régi, mert tökéletesebben hasznosította az ércet és a fűtőanyagot, és alacsonyabb vastartalmú ércet is föl lehetett dolgozni vele. Nagyobb tőke is kellett hozzá, bár ennek túlnyomó részét az ércbe és a faszénbe kellett befektetni, nem pedig a tulajdonképpeni alólalapokba.

A nagyolvasztó fejlődésével egész sor újítás született a kisegítő munkaműveletekben. A XV. század közepén már mindenütt voltak vízzel hajtott fűtatók, billenőkalapácsok és érczúzó malmok. E század végén és a következő ele-

hengerművek. Namur és Liège pont volt, Európa vált. További fejlődésben és Észak-Amerikára is. És súlyossága miatt elkezdtek keresni a helyettesítőanyagokat is: a téglát és a követ a házépítéshez, a tőzeget és a szenet pedig a fűtéshez. A fát vassal és egyéb fémekkel is helyettesítették, de az ezek iránti megnövekedett kereslet csak tovább súlyosbította a fahiányt. Anglia a legnehezebb helyzetben lévő országok közé tartozott. Bizonyos erdőket fönntartottak a haditengerészet számára, de még ennél is nagyobb jelentőségű volt az egyre növekvő tüzelőanyag-kereslet.

Németországban, Németalföldön és Angliában már a középkorban is bányásztak szenet. Hiába volt egészségtelen, és hiába tiltották többször is a törvények, a XVI. századi Londonban közönséges háztartási tüzelő lett a Tyne folyó torkolatának partjáról származó „tengerszén”. Amely lassanként elterjedt a nagyon tüzelőanyag-igényes iparágakban, a sólepárlásban, az üveg-, a téglá- és a cserépgyártásban, a rézöntőknél, a szesz- és serfőzdeknél és a vegyipar különböző ágazataiban. A XVII. században megpróbálták szénrel helyettesíteni a faszenet a vasolvasztásban, de a nyersszénben lévő különféle szennyezőanyagok (főként a kén) rontották a vas minőségét. A többi iparágban azonban egyre csak nőtt a szénéhség. Anglia széntermelése a XVI. század közepének évi kb. 200 000 tonnájáról a XVII. század végére évi hárommillió tonnára nőtt. A folyópartok mentén lévő külszíni fejtések egy idő után már nem tudták kielégíteni a keresletet. A bányáknak a föld mélyébe kellett hatolniuk. Így aztán az aknamélyítésben, a víztelenítésben és a szellőztetésben már nagy tapasztalatokkal rendelkező százsz bányászokat vittek Angliába.

Az új nyersanyagokat hozó tengerentúli felfedezések közvetlenül járultak hozzá új iparágak fellendítéséhez. Ezek közül a cukorfinomítás és a dohányfeldolgozás volt a legfontosabb, de az eredeti kínai termékeket utánozó porcelángyártástól a burnótos szelence készítéséig még sokféle egyéb mesterség is felvirágzott az újfajta ízlések kielégítésére. A cukornád a rumfőzdeket is ellátta nyersanyaggal, és a XVII. században a jómódú hollandok feltalálták az eredetileg gyógyászati célokra szánt gint. Az ilyen új iparágak mellett sok, korábban nagyon is egy helyhez kötődő régi mesterség elterjedt Európa más vidékein is. A középkorban Itália volt a legfőbb, ha ugyan nem egyedüli gyártója az olyan luxuscikkeknek, mint a díszes üvegáruk, a jó minőségű papír, az optikai eszközök és az órák. S Itália viszonylagos hanyatlásában az is szerepet játszott, hogy más országokban is megjelentek ezek az iparágak, amelyek gyakran gyengébb minőségű, de mindenképpen olcsóbb árut állítottak elő. A betűnyomtatás feltalálása megugrasztotta a papír iránti keresletet (bár a papírt akkor is, akárcsak manapság, leginkább göngyölegnek és csomagolóanyagnak használták). Még a XV. század vége előtt több mint 200 nyomda létesült, s

használhatóbb sok helyen volt, olt ennyire szét-nyiségben – és vele. A XVI. és olt a bányatech- telenítő beren- ijtók, s szaktu- arországra épp- ny monopoljo- amelyek német zdag volt, mint reműködésével

ezek kb. 35 000 különálló kiadványt, vagy kb. 15 millió könyvet állítottak elő. Ezek a számok attól kezdve exponenciálisan növekedtek. A XVII. század második felében a legnagyobb európai könyvvásár, a frankfurti katalógusa nem kevesebb mint 40 000 friss címet tartalmazott. Ebben a szakmában Németalföld, s azon belül is Antwerpen és Amszterdam vezette a mezőnyt, de nem sokkal maradt el mögötte Franciaország, Itália, a német Rajna-vidék és Anglia sem.

Az ipar minden sokszínűsége, elevenisége és bonyolultsága ellenére sem szabad azonban megfeledkeznünk arról, hogy az európai gazdaság egészében a specializáció még nagyon is gyerekcipőben járt, és az egész rendszer szinte mindenestől az alacsony termelékenységű mezőgazdaságtól függött. Sok ipari, és főleg textilipari munkás ideje egy részében földműveléssel foglalkozott, és a legtöbb mezőgazdasági munkásnak fafeldolgozás, bőrkikészítés és ehhez hasonló mellékfoglalkozása volt.

Kereskedelem – útvonalak és szervezetek

A XV. és a XVIII. század között az európai gazdaság összes szektora közül kétségtelenül a kereskedelem volt a legdinamikusabb. A régebbi tankönyvek a XVI. századot a „kereskedelmi forradalom” korszakának nevezik. Mint láttuk, ezt a minősítést itt-ott már a megelőző időszakokban is alkalmazni lehetett volna, de az kétségtelen, hogy ebben a században lényeges növekedés következett be a távolsági vagy nemzetközi kereskedelem volumenében. Ennek pontos mértékét nem tudjuk megállapítani, de a kereskedelembeli növekedés a népességnövekedésnek többszöröse volt. Az Európán kívüli kereskedelem hozzájárult a növekedéshez, és valamennyire ösztönözte az Európán belüli növekedést is, de mint már említettük, az Ázsiával és Amerikával folytatott kereskedelem csak egy kis hányadát tette ki az összértéknek. A kereskedelem minden bizonnyal a felfedezések nélkül is növekedett volna.

Nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a kereskedelem mind volumenét, mind pedig értékét tekintve túlnyomórészt helyi jellegű volt. A városok élelmiszer-ellátásáról szinte kizárólag közvetlen környezetük gondoskodott – a városi kézműipari termékekért és szolgáltatásokért cserében. Főként kiskereskedelemről volt itt szó, amely térben és időben nem sok eltérést mutatott. Érdekesebb, és a gazdaságtörténet szempontjából nagyobb jelentőségű változások a távolsági kereskedelemben következtek be.

A XV. század főbb kereskedelmi útvonalairól és a rajtuk szállított árukról a 3. fejezetben szoltunk. Az ez után következő kétszáz évben a legfontosabb változás – az új tengeri útvonalak megnyílásán kívül – az volt, hogy az európai kereskedelem súlypontja a Földközi-tengerről áthelyeződött az északi tengerekre, s hogy apránként, de azért észrevehetően másféle áruk jelentek meg a távolsági kereskedelemben, és újfajta kereskedelmi szervezetek jöttek létre.

Az Indiai-óceán portugál előzőnlése valóságos sokkhatásként érte a velen-

ceieket, és kisebb mértékben eléggé elterjedt vélekedés, hogy mediterrán fűszerkereskedés portugál fűszerek konkurrenciájában. 1521-ben a velenceiek megpróbálták, hogy megvédezzék őket. Kereskedelmi kezdeményezés. A velencei útnak, s a század végén jelent az olcsóbb francia árukat pedig az olaszok. A portugál sikerek előnyben portugál fűszerszállítói nem portugál, hanem holland. A spanyolok és a portugál kereskedésére koncentráltak, az új gyarmataikra irányuló között a németalföldiek, menősebbek.

„Németalföld elképesztő szerényen kezdődött a XV. században a Hansa-egyeduralom, hogy a heringrajok „elválasztják” tőlük, hogy a Haringraja is egyszerűen az okos és a szózat halat eleinte a folyókon szállították főleg Baltikumra is eljuttatták. Portugáliából és a európai árusítás céljából. A holland kereskedelem faanyag, valamint a hajó 1497 és 1660 között a tengerszoros dán vámos holland volt, a többi pedig és Franciaország, Portugál kereskedelem gyakorlatilag kereskedelem pedig nagy.

Akik hasonlóképpen a Függetlenségi háborújuk de Lisszabonon keresztül csolataikat. A portugál alá kerültek, és 1592-ben holland hajók előtt. Min

vet állítottak elő. A XV. század második felében a katalógusa nemcsak Németalföldön, hanem Angliában is megjelent, de nemcsak a Földközi-tenger és Anglia

ellenére sem volt az egész rendszer szinte megdőlt. Sok iparágban foglalkoztak a kereskedelem és ehhez

közül a legfontosabbak a kereskedelem és ehhez. A kereskedelem

mind volu-
m volt. A városok
gondoskodott –
Főként kiske-
kereskedést mutatott.
Fontosságú válto-

ított árukról a
a legfontosabb
hogy az európai
az északi tenge-
jelentek meg a
ek jöttek létre.
nt érte a velen-

ceiket, és kisebb mértékben ugyan, de a többi, olasz várost is. Nem igaz az az elgondolás, hogy az Egyiptom és Arábia között folyó mediterrán fűszerkereskedelem egy csapásra megszűnt, de az igaz, hogy a portugál fűszerek konkurenciája miatt nagyot zuhant a jövedelmezősége. 1521-ben a velenceiek megpróbálták visszaszerezni monopóliumukat, s ezért följárlották, hogy megveszik az egész portugál behozatalt, de visszautasították őket. Kereskedelmi ügyekben egyre inkább a nyugat-európaiaké lett a kezdeményezés. A velenceiek híres Flandriai Flottája 1532-ben indult utoljára útnak, s a század végén a velencei követek arról panaszkodtak, hogy megjelent az olcsóbb francia és angol gyapjuszövet a közel-keleti piacokon, amelyeket pedig az olaszok saját kizárólagos felségterületüknek tekintettek. A portugál sikerek előnyeit azonban nem csak ők maguk élvezték. Az első portugál fűszerszállítmány 1501-ben érkezett meg Antwerpenbe – csak hogy nem portugál, hanem holland vagy flamand kereskedők hozták Lisszabonból. A spanyolok és a portugálok, miközben tengerentúli birodalmuk kiszípolozására koncentráltak, az általuk behozott cikkek európai „terítését”, valamint a gyarmataikra irányuló export oroszán részét másoknak engedték át. S ezek között a németalföldiek, s főként a hollandok és a flamandok voltak a legterményesebbek.

„Németalföld elképesztő fellendülése” (ahogy egy irigykedő angol írta) elég szerényen kezdődött a XV. században, ahogy a holland halászflokkok kikezdtek a Hansa-egyeduralmat a heringkereskedelemben. (Gyakran mondják, hogy a heringrajok „elvándoroltak” a Baltiról az Északi-tengerre, de valószínűbbnek tűnik, hogy a Hansa visszaesését ezen a területen és más cikkek kapcsán is egyszerűen az okozta, hogy a hollandok ügyesebbek voltak.) A szűrt és a sózott halat eleinte csak az Északi-tenger partvidékén árulták és a német folyókon szállították fölfelé, de a XVI. században már Dél-Európába, sőt a Baltikumra is eljuttatták. S közben a hollandok más vállalkozásokat is felfutattak. Portugáliából és a Vizcayai-öbölből sórt szereztek be halsózás és észak-európai árusítás céljából, s ha már arra jártak, megrakták hajóikat borral is. A holland kereskedelem legfontosabb tételei azonban a baltikumi gabona és faanyag, valamint a hajófelszerelési cikkek és a kender- és lenárak voltak. Az 1497 és 1660 között a Balti-tengert felkereső vagy elhagyó, s az Oresund-tengerszoros dán vámosai által regisztrált 40 000 hajónak majdnem 60%-a holland volt, a többi pedig angol, skót, német és skandináv. Az Észak-Európa és Franciaország, Portugália, Spanyolország és a Földközi-tenger közötti kereskedelem gyakorlatilag teljes mértékben, az Anglia és a kontinens közti kereskedelem pedig nagy részben a hollandok kezében volt.

Akik hasonlóképpen rámenősek voltak a tengerentúli kereskedelemben is. Függetlenségi háborújuk véget vetett a Spanyolországgal való kereskedésnek, de Lisszabonon keresztül a Portugál Birodalommal fenntartották üzleti kapcsolataikat. A portugálok azonban 1580-ban a Spanyol Korona fennhatósága alá kerültek, és 1592-ben a spanyol hatóságok lezárták Lisszabon kikötőjét a holland hajók előtt. Minthogy a hollandok nagyon is rá voltak utalva a tengeri

kereskedelmre, azonnal elkezdtek olyan hajókat építeni, amelyek kibírják a hónapokig tartó utat Afrika megkerülésével az Indiai-óceánra. Nem egészen tíz év leforgása alatt több mint ötven hajó tette meg az utat Németalföld és Kelet-India között. Ezek a korai utazások oly sikeresek voltak, hogy 1602-ben az Egyesült Tartományok kormányzata, Amszterdam városa és több kereskedelmi magáncég megalapította a Holland Kelet-Indiai Társaságot, amely aztán törvényes jóváhagyással monopolizálta az India és Németalföld közötti kereskedelmet.

A portugálok gyöngeségeiből azonban nemcsak a hollandok húztak hasznot. A betolakodó angolok már 1591-ben megtették egy utat, 1600-ban pedig megszervezték és a hollandokéhoz hasonló kiváltságokkal ruházták föl az Angol Kelet-Indiai Társaságot. S bár e két társaság egymással is rivalizált bizonyos mértékig, fő ellenségüknek mégis mindketten a portugálokat tekintették. A hollandok a legendás indonéziai Fűszer-szigetekre összpontosították figyelmüket, és a XVII. század közepén már sokkal szilárdabban uralták a szigeteket is és a fűszer-kereskedelmet is, mint korábban bármikor a portugálok. Ellenőrzésük alá vonták Ceylon kikötőit is. Az angolok, miután hiába próbálták megvetni a lábukat Indonéziában, erősített kereskedelmi állomáshelyeket létesítettek az indiai kontinensen, amely végül a „Brit Korona legfényesebb ékköve” lett. A portugálok megtartották maguknak Goát, Diut és Makaót, valamint néhány kikötőt az afrikai partokon, de megszűntek komoly kereskedelmi vagy haditengerészeti tényezők lenni a keleti tengereken.

Más tengeri hatalmak is kihasználták a portugálok gyöngeségét és a spanyolok merevségét – behatoltak a nyugati féltekére, és piacokat létesítettek. A Keletre vezető közvetlen útvonalak felkutatására irányuló korai francia és angol kísérletek kudarcot vallottak, de a XVI. század második felében újra elkezdtek keresni egy északkeleti vagy északnyugati átjárót Ázsia felé. Wiloughby és Chancellor 1553-as, a sarki vizeken a Fehér-tengerre vezető, végzetes útján nem találta ugyan meg az északkeleti átjárót, viszont kereskedelmi kapcsolatot létesített a terjeszkedő Orosz Birodalommal, s rajta keresztül a Közép-Kelettel is. Időközben francia, angol és holland kalózkok elkezdtek titokban kereskedni Brazíliával és az újvilágbeli spanyol gyarmatokkal, és ha alkalom kínálkozott, akkor rajtaütöttek a spanyol hajókon és gyarmati kikötőkön. I. Erzsébet uralkodásának idején az angolok háromszor is próbálkoztak, mindhiába, gyarmatok létesítésével Észak-Amerikában, de a XVII. század elején már életképes kolóniákat alapítottak Virginiában (1607), Új-Angliában (1620) és Marylandben (1632), valamint a spanyoloktól elhódított nyugat-indiai szigeteken. Idővel ezek mindegyike fontos piaca lett az angol iparnak, és fontos beszerzőhelye a nyersanyagoknak és fogyasztási cikkeknek is. 1608-ban a franciák állandó települést hoztak létre Québecben, és a Nagy-tavak egész vidékét Új-Franciaországnak kiáltották ki, de a gyarmat nem virágzott föl. 1660-ban, amikor az újvilági angol nyelvű telepesek lélekszáma már majdnem 100 000 volt, egész Kanadában csupán 2500 francia élt, kevesebb, mint a néhány, nyugat-indiai francia cukorszigeten.

1624-ben a hollandok tokat, de két évtizedes portugálok kergették el csak Suriname-ot és r. Ugyanebben az évben a liában, holland telepesek terdamot a Manhattan-Hudson-völgyre és körüli földet javadalmi birtokok és a Rooseveltek.

A tengeri kereskedelem jából volt fontos, de nem áruforgalom sem. A nemzetközi piac sok áru folyami bárkán indult el úgy jutott el Antwerpen fuvarozták a lengyel föld tengeri hajókra rakták, s át. A közép-európai és a zi-tenger vagy Nyugat-E fontos üdőere volt a délszek, szerszámok, játékszfrancia folyóknak.

A fémek és egyes luxu ségeit (és megpróbáltatások, legfőljebb csak akkor S míg Európa legnagyobb felhető földeket az egy Magyarországon és Sk nyílt füves területek ma úgy, ahogy később, a X németországi és német Németországba, Észak-

A távolsági kereskede be a XVI. és a XVII. sz gazdagoknak szánt lux egyre több hétköznapi nemzetközi kereskedelem fogyasztási cikkek tették textilipari nyersanyagok volumenének felét a fas pedig szén volt, bár ezt terjedelmű áru fajták keresése tette lehetővé, am

elyek kibírják a
Nem egészen
Németalföld és
hogy 1602-ben
s több kereske-
ágot, amely az-
etalföld közötti

ők húztak hasz-
600-ban pedig
ízták föl az An-
rivalizált bizo-
kat tekintették.
sították figyel-
ták a szigeteket
tugálok. Ellen-
iába próbálták
náshelyeket lé-
gfényesebb ék-
Makaót, vala-
y kereskedelmi

ségét és a spa-
tat létesítettek.
korai francia és
felében újra el-
zsia felé. Wil-
re vezető, vég-
t kereskedelmi
újta keresztül a
ők elkezdtek ti-
okkal, és ha al-
armati kikötő-
próbálkoztak,
XVII. század
Új-Angliában
odított nyugat-
gol iparnak, és
ők is. 1608-ban
gy-tavak egész
virágzott föl.
már majdnem
bb, mint a né-

1624-ben a hollandok megpróbálták elfoglalni a brazilai portugál gyarma-
tokat, de két évtizedes, újra és újra fellobbanó csatározások után maguk a
portugálok kergették el őket, némi anyaországi segédlettel. A hollandoknak
csak Suriname-ot és néhány Karib-tengeri szigetet sikerült megtartaniuk.
Ugyanebben az évben a hollandok elkezdtek saját területeket hódítani Brazi-
liában, holland telepesek egy másik csoportja pedig megalapította Új-Amsz-
terdamot a Manhattan-sziget déli csücskén. Bejelentették igényüket az egész
Hudson-völgyre és környékére, megalapították Fort Orange-ot (Albanyt), és
a földet javadalmi birtokként kiadták az olyan családoknak, mint a Rensselaer-
ek és a Rooseveltek.

A tengeri kereskedelem legfőképpen a nemzetközi áruforgalom szempont-
jából volt fontos, de nem volt elhanyagolható a belföldi, s különösen a folyami
áruforgalom sem. A helyi kereskedelem alaposan ki is használta, és még a
nemzetközi piac sok árucikke is szárazföldön, kordén vagy málhás állaton és
folyami bárkán indult el a vevőhöz vezető úton. A magyarországi réz például
úgy jutott el Antwerpen (később Amsterdam) piacára, hogy szárazföldön el-
fuvarozták a lengyel folyókig, ott bárkákon leúsztatták Danzigba, ahol aztán
tengeri hajókra rakták, s azokon tette meg az utat a Balti- és az Északi-tengeren
át. A közép-európai és a tiroli ezüst hasonló utakat járt be, a Balti-, a Földkö-
zi-tenger vagy Nyugat-Európa felé haladtában. A Rajna, a Majna és a Neckar
fontos töltőere volt a dél-németországi és Rajna-vidéki fémek és fémáruk (ké-
sek, szerszámok, játékszerek) exportjának. Ugyanígy fontos szerepük volt a
francia folyóknak.

A fémek és egyes luxusszövetek elviselték a hosszú szárazföldi utazás költ-
ségeit (és megpróbáltatásait is). Más áruajták erre nem nagyon voltak képe-
sek, legföljebb csak akkor, ha „önjárók” voltak, mint például a szarvasmarha.
S míg Európa legnagyobb részén egymás után szántották föl a még megmű-
velhető földeket az egyre növekvő népesség élelmezése céljából, Dániában,
Magyarországon és Skóciában marhacsordák legeltetésére alkalmas nagy,
nyílt füves területek maradtak. A marhát aztán évenként hajtották – valahogy
úgy, ahogy később, a XIX. században, Amerika nyugati vidékeire – az észak-
németországi és németalföldi városok hizlálókarámjaiba és piacaira, Dél-
Németországba, Észak-Itáliába és Angliába.

A távolsági kereskedelem árucikkeinek jellegében némi változás következett
be a XVI. és a XVII. században. A korai középkorban ezek az áruk főként a
gazdagoknak szánt luxuscikkek voltak. Később, a városok növekedésével,
egyre több hétköznapi árucikk jelent meg. A XVI. században pedig már a
nemzetközi kereskedelemben szállított árutömeg nagy részét olyan, alapvető
fogyasztási cikkek tették ki, mint a gabona, a fa, a hal, a bor, a só, a fémek, a
textilipari nyersanyagok és a szövetek. A XVII. század végén az angol import
volumenének felét a faanyag adta; az export volumenének több mint a fele
pedig szén volt, bár ezt értékben messze túlszárnyalta a textil kivitel. A nagy
terjedelmű áruajták kereskedelmét elsősorban a hajótervezés és -építés fejlő-
dése tette lehetővé, ami csökkentette a szállítási költségeket. A navigációs

technika tökéletesedése és a kalózkodat eltakarító hadiflották akciói ugyanebben az irányban hatottak a tengerhajózás természetadta és ember teremtette veszélyeinek csökkentésével.

A földrészek közötti kereskedelem egészében véve leginkább a régi állapotokra emlékeztetett, bár itt is történtek változások a XVII. és főként a XVIII. században. A feketebors, amely a XVI. század elején még luxuscikknek számított, lassanként alapvető árufajtvá vált. Ahogy a nemesfémek jelentősége csökkent a XVII. században, és más országok is gyarmatokat szereztek a nyugati féltekén, egyre fontosabb lett az európai importban a cukor, a dohány, a nyersbőr, de még a faanyag is. A gyarmatokra irányuló európai kivitel legnagyobb része kézműipari termék volt. Ezek nem foglaltak el sok helyet, s a fennmaradó, erre alkalmas hajóter egy részében kivándorlók húzhatták meg magukat. A keleti kereskedelemben viszont egészen más volt a helyzet. A közvetlen kapcsolatok létrejötte óta az európaiak nem nagyon találtak olyan árukat, amelyeket felkínálhattak volna a fűszerekért és egyéb kíváncsú cikkekért cserébe. Így aztán az európai „kereskedelem” nagyrészt tulajdonképpen rablásból-fosztogatásból állt. Ahol nem lehetett vagy nem volt érdemes fosztogatni, az ázsiaiak elfogadtak tűzfegyvert és muníciót is, de többnyire aranyat és ezüstöt követeltek, amelyet aztán felhalmoztak vagy ékszernek dolgoztak föl. A mérleget tekintve Ázsia csak úgy nyelte az európai pénzfémeket. S ezt a mérleget csak akkor sikerült megváltoztatni, amikor a XVIII. században Anglia meghódította Indiát.

Volt a kereskedelemnek egy nagyon speciális ága, amely emberek adásvételével foglalkozott: a rabszolga-kereskedelem. A spanyol gyarmatok a legnagyobb rabszolgavásárlók közé tartoztak, de maguk a spanyolok szinte egyáltalán nem foglalkoztak rabszolga-kereskedelemmel. Ezt az ügyet szerződés vagy *asiento* révén átengedték más nemzetek kereskedőinek. A legfőbb szállítók eleinte a portugálok voltak, majd sorban a hollandok, a franciák és az angolok. Ez a kereskedelem többnyire háromoldalú ügyletekből állt. Egy tűzfegyverekkel, késekkel, egyéb fémeszközökkel, üveggyöngyökkel és hasonló csecsebecsékkel, tarka kelmékkel és szeszes itallal megrakott európai hajó kikötött valahol Nyugat-Afrikában, ahol rakományát a helyi törzsfőnökökkel rabszolgákra cserélte, akik vagy hadifoglyok, vagy a főnök saját törzsbelieiei voltak. S amikor a kereskedő már annyi összeláncolt-összebilincselte afrikait zsúfolt a hajójába, amennyit csak tudott, akkor vitorlát bontott Nyugat-India, Észak- vagy Dél-Amerika felé. Ott az emberrakományt cukorra, dohányra vagy a nyugati félteke egyéb áruira cserélte, amelyekkel aztán visszatért Európába. S bár betegségek és egyéb okok következtében az óceánon való átkelés kor borzasztóan sokan haltak meg a rabok közül (néha a transzport 50%-a vagy még nagyobb hányada is), a rabszolga-kereskedelem haszna még így is óriási volt. Az európai kormányok nem is tettek hatékony lépéseket a betiltására egészen a XIX. századig.

A kereskedelem szervezete országonként és áruajtánként változott. Az Európán belüli kereskedelem szerteágazó és bonyolult rendszert örökölt, amelyet

az itáliai kereskedők f. olaszok kolóniáit min találai: Genfben, Lyonban és főként Antwerpyobb áruforgalmi csc kedők eltanulták az olést és a hitelek használben az olaszok már n leghíresebb kereskedő Fuggerek voltak.

A történettudomány származottai gyártó-ki-lyem- és fűszer-nagyke tárttelepet. A XV. száz császárokat, aminek er és a magyarországi ré Fugger (1459–1525) ve több német városban, ban, Spanyolországban ábra). Lisszabonból és zép-európai kereskedei beszerzéséhez ezüstre v körben váltókat, és nagy végül ebbe is buktak b

A Fuggerek a XVI. sz kedők hercegének” nev szágban sokan voltak n Spanyolországban is aki zeti formájuk a társulás tek, pontosan felsorolva ken is működő nagyszár zés révén állandóan figy ket egész Európában, d Erzsébet angol királynő pénzügyi megbízottjánal kedők tájékoztató levelei tékes hírügynökségek” e

Anglia a XV. századba és kereskedelmi rendszeri daságaiban kialakultakn a XVII. század végén má messze a legfontosabb e chants of the Staple (ké szabályozott vállalat, ame

akciói ugyaneb-
ber teremtette

sb a régi állapo-
főként a XVIII.
kuscikknek szá-
nek jelentősége
szereztek a nyu-
tor, a dohány, a
ai kivitel legna-
sok helyet, s a
húzhatták meg
volt a helyzet.
n találtak olyan
divánatos cikke-
tulajdonképpen
t érdemes fosz-
bnyire aranyat
rnek dolgoztak
fémeket. S ezt a
században Ang-

nberek adásvé-
rmatok a legna-
ok szinte egyál-
lyget szerződés
A legfőbb szállí-
anciák és az an-
ál állt. Egy tűz-
kel és hasonló
európai hajó ki-
örzsfőnökökkel
aját törzsbeliei
ilincselte afrikait
t Nyugat-India,
orra, dohányra
visszatért Euró-
on való átkelés-
unszport 50%-a
szna még így is
éseket a betiltá-

tozott. Az Euró-
rörkölt, amelyet

az itáliai kereskedők fejlesztettek ki a késő középkorban. A XV. században az olaszok kolóniáit minden fontosabb kereskedelmi központban meg lehetett találni: Genfben, Lyonban, Barcelonában, Sevilleben, Londonban, Brugesben és főként Antwerpenben, amely a XVI. század első felére a világ legnagyobb áruforgalmi csomópontja lett. A helybéli és az idegen országbeli kereskedők eltanulták az olasz üzletvezetési technikákat, például a kettős könyvelést és a hitelek használatát – méghozzá olyan jól, hogy a XVI. század első felében az olaszok már nem mondhatták, hogy ők az elsőség. A XVI. század leghíresebb kereskedődinasztiája az augsburgi (Dél-Németország) székhelyű Fuggerek voltak.

A történettudomány által is ismert első Fugger egy takács volt. Egyes lezármozottai gyártó-kereskedőként folytatták a gyapjúiparban, s végül se-lyem- és fűszer-nagykereskedők lettek, és Velencében nyitottak egy nagy rak-tártelepet. A XV. század végén hatalmas összegekkel pénzelték a német-római császárokat, aminek eredményeképpen megkapták a tirolai ezüst- és rézbányák és a magyarországi rézbányák termelése fölötti ellenőrzés jogát. II. Jacob Fugger (1459–1525) vezetése alatt a családi cég kirendeltségeket működtetett több német városban, valamint Magyarországon, Lengyelországban, Itáliában, Spanyolországban, Lisszabonban, Londonban és Antwerpenben (5/6. ábra). Lisszabonból és Antwerpenből jórészt ők irányították a fűszerek köz-zép-európai kereskedelmét, melyekért ezüstöt kértek, hiszen e fűszerek indiai beszerzéséhez ezüstre volt szükség. Ezenkívül elfogadtak letéteket, igen széles körben váltókat, és nagy pénzekkel tömték a spanyol és portugál királyokat – s végül ebbe is buktak bele.

A Fuggerek a XVI. században voltak igazán nagyok – II. Jacobot „a keres-kezők hercegének” nevezték –, de Itáliában, Németalföldön és Németor-szágon sokan voltak még, akik nem nagyon maradtak el mögöttük. Még Spanyolországban is akadt néhány híres kereskedődinasztia. Kedvelt szerve-zeti formájuk a társulás volt, amelyet általában írásos szerződésekkel rögzítet-tek, pontosan felsorolva az üzlettársak jogait és kötelességeit. A távoli vidéke-ken is működő nagyszámú partnereikkel vagy ügynökeikkel folytatott levele-zés révén állandóan figyelemmel kísérték a politikai és gazdasági fejleménye-ket egész Európában, de még azon kívül is. Azt beszélték, hogy Európában Erzsébet angol királynő kormánya volt a legjobban tájékozott – antwerpeni pénzügyi megbízottjának, Sir Thomas Greshamnek köszönhetően. A keres-kezők tájékoztató levelei pedig a mai nagy információs kiadványok és „veze-tékes hírügynökségek” előfutárai voltak.

Anglia a XV. században még elég „vidéki” országnak számított Európában, és kereskedelmi rendszere is kezdetlegesebb volt a kontinens fejlettebb gaz-daságaiban kialakultaknál. Ez a rendszer azonban gyors fejlődésnek indult, és a XVII. század végén már az európai élmezőnyhöz tartozott. A középkorban a messze a legfontosabb exportcikk, a nyersgyapjú kereskedelmével a Mer-chants of the Staple (kb. „főáru-kereskedők”) foglalkozott, egy szigorúan szabályozott vállalat, amely bizonyos tekintetben úgy működött, mint egy céh.

A XVI. század második felében az angolok monopolisztikus előjogokat biztosító kereskedelmi szabadságlevéllel ellátott több más céget is létrehoztak. Ilyen volt például a Willoughby-Chancellor expedíció következményeképpen született Moszkvai Társaság (1555); a Spanyol Társaság (1577); a Keleti (Balti) Társaság (1579); a Levantei (Törökország) Társaság (1583); az afrikai társaságok sorában az első megalakulása 1585-ben; a Kelet-Indiai Társaság (1600); és egy francia társaság (1611). Az a tény, hogy külön cégeket kellett létrehozni a franciákkal, a spanyolokkal, s főként a baltiakkal való üzleteléshez, két dologról is árulkodik: vagy arról, hogy szegényes volt (és talán maradt is) a közvetlen kereskedelem Anglia és a szóban forgó országok között a társaságok megalapítása előtt, és/vagy arról, hogy az ilyen kereskedelem akkoriban milyen mértékig volt a hollandok és más kereskedők kezében. Mert érdemes megfigyelni, hogy a hollandok az egyetlen Holland Kelet-Indiai Társaságot (1602) leszámítva nem érezték szükségét ilyen, monopolisztikus vállalatok létrehozásának.

E vállalatok egy része a szokásos formában, mások viszont részvénytársaságként működtek. Ez utóbbinál összegyűjtötték és közös igazgatás alá helyezték a tagok tőke-hozzájárulásait. Így jártak el a távolsági kereskedelemben, amelynél már egyetlen út kockázatai és szükséges felszerelési eszközei is meghaladták azt az összeget, amelyet egy vagy néhány befektető még vállalni tudott volna. A Moszkvai és a Levantei Társaság eleinte részvényesi alapokon szerveződött, de ahogy a kereskedelmi kapcsolatok fejlődtek és megszilárdultak, a cégek visszatértek a szokásos vállalkozási formához. A Moszkvai Társaság Arhangelszk kikötőjén keresztül az Európa és Észak-Oroszország közötti kereskedelem nagy részét a kezében tartotta, míg a cár 1649-ben a hollandok javára meg nem fosztotta ezt a céget a kiváltságaitól. A Kelet-Indiai Társaság szintén a részvénytársasági formát vette föl. Eleinte az évenkénti utazások mindegyike önálló üzleti vállalkozás volt, amelybe évről évre más részvényescsoportok szállhattak be. Idővel aztán, ahogy szükségessé vált folyamatosan működő központok létesítése Indiában, és ellenőrizni kellett az ügyleteket is, a cég állandó szervezeti formát öltött, amelyből egy részvénytulajdonos csak úgy léphetett ki, ha eladta az üzleti részesedését egy másik befektetőnek. A Holland Kelet-Indiai Társaság már 1612-ben szabványos formát öltött.

Az egy nagy kereskedelmi átrakóközpont – először Bruges, majd a még nagyobb Antwerpen, s végül a még ennél is impozánsabb Amszterdam – létezése Északnyugat-Európában kétszeres jelentőséggel is bír. Először is, már a puszta létük a középkor időszaki vásáraival szemben azt bizonyítja, hogy megnöttek a piacok és a piacorientált termelés. Ugyanakkor az a körülmény, hogy egyszerre csak egy ilyen központ létezett, s hogy az egyik fellendülésével a másik lehanyatlott, e fejlődés korlátait is jelzi. Igaz, hogy voltak más, többé-kevésbé jelentős kereskedelmi központok is – London, Hamburg és más Hansa-városok, Koppenhága, Rouen stb. –, de a kereskedelmi metropolisztól eltérően egyik sem volt képes arra, hogy teljes körű pénzügyi és kereskedelmi szolgáltatásokat nyújtson. Ennek okai a piacok korlátozottságában, s a keres-

híjas Schwartzsal.
ekkel a bankár üzleti
„lisszabon stb.
ilyezett utánnymás.)

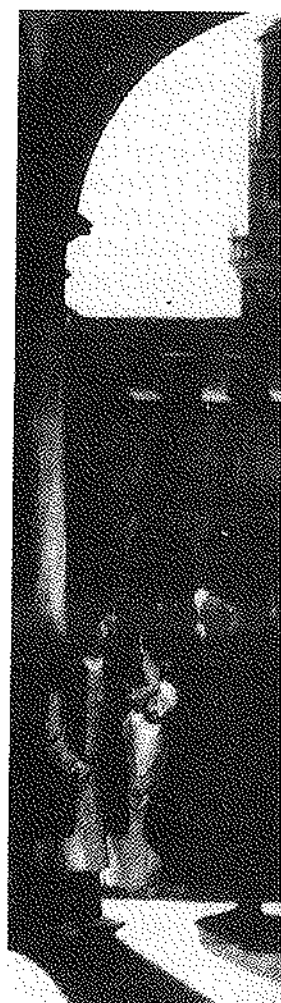
legfőljebb még a
lyek és lerakatok,
XVI. században a
ezdett visszaesni.
eladták a külföldi
olok birtokoltak.
dött a Merchant
Jéhány kereskedő
ett nagy lerakatot,
tatásához, amiért
en a céget királyi
ágba, vagyis a leg-
póliumával.

kedelmi és főként a pénzügyi tranzakciókban szereplő külföldi gazdaságok léteben keresendő. Ha a kereskedelmi vagy pénzügyi forgalom teljes volumene viszonylag kicsi, akkor olcsóbb az egészet egyvalamilyen helyszínen összpontosítani.

A kereskedelmi központ szervezete már igen fejlett és bonyolult volt a XV. század elején Bruges-ben, és még inkább ilyen lett, ahogy később áthelyeződött Antwerpenbe és Amszterdamba. Az első követelmény a tőzsde vagy börze (5/7. ábra). (A magyar nyelvben inkább *tőzsde* szóval helyettesített mai *börze* szó és más nyelvekbéli megfelelője – *bourse*, *Börze*, *borsa*, *bolsa* stb. –, amely árucikkek vagy pénzügyi eszközök adásvételére szolgáló, szervezett vagy szabályozott piacot jelent, a bruges-i kereskedőcsarnoknak köszönheti születését – annak cégtábláján ugyanis három pénzeszacskó, vagyis *purse* volt látható.) A bemutatott árucikkek rendszerint nem ott a helyszínen cseréltek gazdát; ott csupán áruminták szerepeltek, hogy meg lehessen mustrálni az áru minőségét. A megrendelés után az árut útnak indították a raktártelepről. Elterjedt volt a hitel alkalmazása, és a számlákat rendszerint nem készpénzzel, hanem pénzügyi eszközökkel, például váltóval vagy banki átutalással egyenlítették ki. A bankok többsége magánkézben volt, és sok kereskedelmi céget foglaltak magukban, például a Fuggeréket, akik 1609-ig, a híres Amsterdamsche Wisselbank megalapításáig csak úgy ráadásképpen foglalkoztak bankügyletekkel. Nyilvános bank volt, amennyiben magának a városnak a védnökségével alapították. Ezenkívül kereskedelmi pénzváltó bank is volt, de jegybanki és leszámítási funkciókat már nem látott el. Pénzt lehetett itt elhelyezni és egyik számláról a másikra átutalni a betétkönyvekben, de a bank nem bocsátott ki bankjegyeket, és nem adott kölcsönöket a kereskedőknek az átruházható kereskedelmi okmányok diszkontálásával. Fő funkciója, melynek kiválóan megfelelt, az volt, hogy ellássa a várost és az ott megforduló összes holland és külföldi kereskedőt stabil és megbízható fizetőeszközökkel.

A gyarmati kereskedelem rendszere feltűnően különbözött az Európán belüli kereskedelemétől. A Portugál Birodalomban a fűszerkereskedelem a korona monopóliuma volt. A portugál haditengerészet kereskedelmi flottaként is üzemelt, és minden fűszert a lisszaboni *Casa da India* („India-Ház”) közvetítésével lehetett csak eladni. A portugál tengerészeknek megengedték, hogy személyes tulajdonként más, később eladható árucikkeket is hozzanak – ezért aztán veszedelmesen túlterhelve érkezett haza egyik-másik hajó –, de az államilag szervezett és ellenőrzött áruforgalmon kívül tulajdonképpen semmiféle igazi kereskedelem nem létezett Portugália és a Kelet között.

A jóreménység fokán túl azonban már más volt a helyzet. Ott a portugál kereskedők a „vidéki kereskedelemmel” is foglalkozhattak, amely muzulmán, hindu és kínai konkurenciával nehezítve az Indiai-óceán, Indonézia, sőt Kína és Japán egyes kikötői között folyt. Amikor a kínai császár megtiltotta a Japánnal való közvetlen üzletelést, akkor egy ideig a portugálok gyakorlatilag monopolhelyzetet élvezhettek a két ország közötti kereskedelemben. A fűszerkereskedelemben az indiai Goa volt a keleti, Lisszabon pedig a nyugati

5/7. ábra. Az amszterdami
vagy börze belső udvar
Alapítván

végállomás. A fűszereket legfontosabb, az Indiából szereztek be, majd Goá mellett átrakják a hazai árut állítottak elő, amelyek főként arany- és ezüsttel. Mindent egybevetve,

li gazdaságok lé-
teljes volumene
színen összpön-

volult volt a XV.
sőbb áthelyező-
tőzsde vagy bör-
ttesített mai bör-
sa stb. –, amely
vezett vagy sza-
önheti születését,
se volt látható.)
éltek gazdát; ott
z áru minőségét.
. Elterjedt volt a
el, hanem pénz-
egyenlítették ki.
i céget foglaltak
erdamsche Wis-
ankülgylettekkel.
lnökségével ala-
jegybanki és le-
helyezni és egyik
em bocsátott ki
átruházható ke-
lynek kiválóan
sszes holland és

az Európán be-
skedelem a ko-
elmi flottaként
ia-Ház”) közve-
engedték, hogy
ozzanak – ezért
újó –, de az álla-
ppen semmiféle

Ott a portugál
ely muzulmán,
onézia, sőt Kína
regtiltotta a Ja-
ok gyakorlatilag
elemben. A fű-
pedig a nyugati

5/7. ábra. Az amszterdami tőzsde. Emmanuel de Witte festményén az amszterdami értéktőzsde vagy börze belső udvara látható. (De Witte Kőlcsongyűjtemény: Willem van der Vorn Alapítvány, Museum Boymans-van Beuningen, Rotterdam)

végállomás. A fűszereket, melyek között mennyiségileg a fekete bors volt a legfontosabb, az Indiai-óceán és a Fűszer-szigetek legkülönbébb piacain szerezték be, majd Goába vitték, hogy ott a királyi hivatalnokok felügyelete mellett átrakják a hazafelé tartó hajókra. S minthogy a portugálok kevés olyan árut állítottak elő, amely kelendő volt a keleti piacokon, a kimenő rakomány főként arany- és ezüstitömbökből, esetleg tűzfegyverekből és munícióból állt. Mindent egybevetve, a fűszerkereskedelem nagyon jövedelmező vállalkozás

volt az állam számára, ám szinte semmivel nem mozdította elő Portugália saját gazdaságának fejlődését vagy erősödését.

Hasonlóan nézett ki a spanyol gyarmatok és az anyaország közötti kereskedelem, amely jogilag a kasztíliai uralkodóház egyik monopóliuma volt. Gyakorlati megfontolásokról azonban a korona az egész ügyet átengedte a sevillai központú, céhszerű szervezetnek, a *Casa de Contratación*-nak („Kereskedőház”), amelynek működésén az éber állami felügyelők rajta tartották a szemüket. A Spanyolország és a gyarmatok között járó hajók konvojokban közlekedtek, s ahogy végül is megszervezték, két kontingensben indultak Sevillától tavasszal és a nyár végén, átteleltek a gyarmatokon, és egyetlen flottaként tértek haza a következő tavasszal. A konvojrendszer hivatalos magyarázata az volt, hogy védeni kell az arany- és ezüstszállítmányt a kalózoztól, háború idején pedig az ellenségtől, de a valóságban így próbálták, nem valami sok sikerrel, megakadályozni a feketekezelkedelmet. Ennek volumenét nem lehet pontosan megállapítani, de ha a legális fuvarok számalmas mennyiségét nézzük, akkor nyilvánvaló, hogy nem kis tételekről volt szó. Az évenkénti konvojokban a XVI. század végén átlagosan csupán nyolcvan hajó haladt – és ez csak egy kis töredéke például a balti kereskedelemben részt vevő hajók számának. Abban az időben az Újvilág európai népessége már jóval 100 000 fölött volt. S bár az élelmezést illetően nagyrészt már önellátásra rendezkedtek be, még mindig szükségük volt az európai borra és olívaolajra, hogy ne is említsük az olyan kézműipari termékeket, mint a posztó, a tűzfegyver, a szerszámok és egyéb fémeszközök. Egyes becslések szerint a Sevillába befutó összes hivatalos nemesfémszállítmánynak kb. a feléért visszarut követeltek, s emellett annak kb. még 10%-át elvitték a szállítási és egyéb kereskedelmi szolgáltatási költségek. A korona a maga részéről a *quinto realt*, a királyi ötödöt követelte a nemesfémimportból, de az egyéb adók-vámok révén ténylegesen az összbehozatal kb. 40%-át igyekezett megszerezni. S akárcsak Portugália esetében, a spanyolok mesés birodalma alig lendítette föl a spanyol gazdaságot, sőt, a rövidlátó kormányzati politika eredményeképpen még vissza is vetette azt. Nézzük hát meg közelebbről az ilyenfajta gazdaságpolitikát.

A nemzetállamok gazdálkodása idején kétfős célkitűzése, és az államhatóságára és a nemzet gazdasági és politikai monópoliuma venni”. Az államok az örökös szűkössége gyal hátrányosak voltak a v

Céljaik megvalósítás és saját alattvalóik el A középkorban a muni mat szereztek a gazdasági területükre be kézművescéhek rögzítő körülményeket. A gaz mint e funkciók átvitel mányzat az állam gazd

S az európai uralkodó alattvalóikra rákényszerítetük növeléséért, vala lenőrzésért. Részből a több lehessen az orszá növelése mások rovására etatizmus csak elmérgi gek és a dinasztikus ri

; közötti kereske-
liuma volt. Gya-
engedte a sevillai
ak („Kereskedő-
tartották a sze-
nvojokban közle-
dultak Sevillától
en flottaként tér-
magyarázata az
któl, háború ide-
valami sok siker-
enét nem lehet
nennyiségét néz-
venkénti konvo-
aladt – és ez csak
hajók számának.
000 fölött volt. S
ztek be, még
ne is említsük az
a szerszámok és
összes hivatalos
s emellett annak
lgáltatási költsé-
t követelte a ne-
sen az összbeho-
gália esetében, a
aságot, sőt, a rö-
vetette azt. Néz-

6

Gazdasági etatizmus és imperializmus

A nemzetállamok gazdaságpolitikájának Európa második logisztikus fellendülése idején kettős célja volt: az államot megerősítő gazdasági hatalom kiépítése, és az államhatalom felhasználása a gazdasági növekedés előmozdítására és a nemzet gazdagítására. Ahogy Sir Josiah Child, XVII. századi kereskedő és politikus mondta, „a profitot és a hatalmat együtt kell figyelembe venni”. Az államok azonban mindenekelőtt a bevételeket hajszolták, s ezek örökös szűkössége gyakran olyan politikai lépésekre csábította őket, amelyek hátrányosak voltak a valódi termelőtevékenység szempontjából.

Céljaik megvalósítására törekedve a politikusoknak a rivális nemzetállamok és saját alattvalóik egymással ellentétes igényeivel kellett foglalkozniuk. A középkorban a municípiumok és más helyi kormányzatok elég nagy hatalmat szereztek a gazdaság irányítására és ellenőrzésére. Vámost szedtek a fennhatósági területükre be- vagy onnan kilépő áruk után. A helyi kereskedő- és kézművescéhek rögzítették az árakat és a béreket, és szabályozták a munkakörülményeket. A gazdasági etatizmus politikája pedig nem jelentett mást, mint a funkciók átvitelét a lokális szintről az országosra, ahol a központi kormányzat az állam gazdasági és politikai egységesítésén fáradozott.

S az európai uralkodók, miközben gazdasági és politikai egységet próbáltak alattvalóikra rákényszeríteni, agresszív versengést folytattak egymással területük növeléséért, valamint a tengerentúli birtokok és kereskedelem feletti ellenőrzésért. Részben azért cselekedtek így, hogy háború esetén minél önállóbb lehessen az országuk, csakhogy a területi vagy a kereskedelmi befolyás növelése mások rovására gyakran vezetett háborúhoz. Így aztán a gazdasági etatizmus csak elmérgesítette az európai uralkodók között a vallási különbségek és a dinasztikus rivalizálások miatt amúgy sem felhőtlen viszonyt.

Merkantilizmus: egy téves kifejezés

Adam Smith, a felvilágosodás skót filozófusa és a modern gazdaságtudomány megalapítója a korabeli (és a még korábbi) gazdaságpolitikát egyetlen kategóriába sorolva *merkantilista rendszerként* jellemezte. Szerinte ez a rendszer természetellenes volt, mert korlátozta az egész „természetes szabadságát”, és – a mai közgazdászok szóhasználatával élve – az erőforrások helytelen felhasználását eredményezte. S bár Smith ostobának és igazságtalannak minősítette az ide sorolt gazdaságpolitikai intézkedéseket, mégis megpróbálta rendszerezni őket, hogy legalább a képtelenségeikre rávilágítson – s részben ebből származik a *merkantilista* jelző. Smith, főként brit példákra támaszkodva kijelentette, hogy ezt a gazdaságpolitikát a kereskedők eszelték ki, majd „adták el” a gazdasági ügyekhez semmit sem értő uralkodóknak és politikusoknak. S ahogy a kereskedők oly mértékben gazdagodtak meg, amilyen mértékben a bevételeik meghaladták a kiadásait (Smith gondolatmenete szerint), az uralkodók úgy érveltek, hogy az országok is abban a mértékben gazdagodnak meg, amilyen mértékben többet adnak el, mint amennyit vásárolnak külföldön, aranyban vagy ezüstben szedve be a különbség ellenértékét, vagyis egyenlítve ki a „kereskedelmi mérleget”. Ezért aztán azt a politikát részesítették előnyben, amely ösztönözte az exportot és megnehezítette az importot (melyek mindegyike kedvező volt a saját érdekek szempontjából), hogy „kedvező kereskedelmi mérleget” érjenek el az ország egésze számára.

A *merkantilista rendszer* terminusnak Smith korszakos jelentőségű műve, az *Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations** 1776-os, első kiadása után több mint száz évig pejoratív kicsengése volt. A XIX. század végén azonban néhány német történész és közgazdász, főként Gustav von Schmoller határozottan elutasította az ilyen értelmezést. Számukra, a porosz hegemoniával megvalósuló német egyesülés utáni korszak nacionalistái és patriótái számára a *Merkantilismus* mindenekelőtt az államépítés (*Staatsbildung*) politikája volt, melyet bölcs és jó szándékú uralkodók valósítanak meg, akiknek mintapéldája Nagy Frigyes császár. Schmoller szavaival, a merkantilizmus „legbelsőbb lényege nem más, mint államépítés – de nem szűk értelemben vett államépítés, hanem államépítés és nemzetgazdaság-építés egy-szerre”.¹

A későbbi tudósok megpróbálták összeegyeztetni ezt a két, alapvetően eltérő, sőt egymással szemben álló felfogást, és kihámozni racionális tartalmukat. Ezért aztán a kézikönyvekben ilyesféle meghatározások olvashatók, hogy a merkantilizmus a modern Európa korai időszakára jellemző gazdaságpolitika „elmélete” vagy „rendszere”; vagy, kissé óvatosabb megfogalmazásban:

„egymáshoz lazán kapcsolódó, amelyek kb. 15 európai országokban és túlegyszerűsítésekkel gazdaságpolitikának nem leg szorongatott helye, hogy a gazdaságpolitika ugyan egyáltalán létezik sem az elméletet, sen-

Az igaz, hogy voltak elemei, amelyek azonos uralkodók vagy hasonlósaiból származnak, jelentőségük voltak a térő arculata és összetételük, részletesebben.

Minden hasonlóság gyománnyokból, a földi a jellegéből fakadó gazdasági etatizmus védelmére szolgál. De hát a legtöbb európai hatalom Hansa-városok polgárai vagy akár csak többsége. S minthogy a korai nemzeti tálybázisa volt, a gazdaság uralkodó osztályok el-

Franciaországban élt mindenek fölött. S akár csak halvány foga, hogy alattvalóik engedelmességét miniszterek aligha értékelték jobban a lélmáihoz, és csupán a. Az iparúzés és kereskedelem vállalkozás nyűgeit és uralkodók, tudatlanságban is fölládozták alatt. Így például hiába volt többet költött a bevétel hatalmából. Még Európa Lajos korabeli Francia-

* Magyarul, 1892-ben: „Vizsgálódás a nemzeti vagyonosság természetéről és okairól”; később: „A nemzetek gazdagsága”. (A ford. megj.)

¹ Gustav von Schmoller: *The Mercantile System and Its Historical Significance* (New York and London, 1896), p. 69.

² Edmund Whittaker: *So-*

„egymáshoz lazán kapcsolódó elképzelések és gyakorlati intézkedések együttese, amelyek kb. 1500-tól kb. 1800-ig döntő szerephez jutottak a nyugat-európai országokban és azok gyarmatain”.² E népszerű félremagyarázásokkal és túlegyszerősítésekkel szemben nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy a gazdaságpolitikának nemigen képezi más „rendszer” az alapját, mint a pénzügyileg szorongatott helyzetben lévő kormányok adóbevétel-szükséglete, vagy hogy a gazdaságpolitika elméleti alátámasztása ugyancsak gyengécske volt, ha ugyan egyáltalán létezett. Valójában ugyanis nem volt általános egyetértés sem az elméletet, sem a politikát illetően.

Az igaz, hogy voltak a gazdaságpolitikának bizonyos közös mozzanataival vagy elemei, amelyek azonban a politikacsínáló hatalmi tényezők, vagyis a tényleges uralkodók vagy uralkodó osztályok szükségleteinek és körülményeinek hasonlóságából származtak. Ezekről később még szólunk. De legalább ilyen jelentőségűek voltak az eltérő körülmények, s főként az uralkodó osztályok eltérő arculata és összetétele által okozott különbségek. Ezeket itt csak megemlítjük, részletesebben pedig a következő fejezetekben ismertetjük.

Minden hasonlóság ellenére az egyes országoknak a helyi és nemzeti hagyományokból, a földrajzi adottságokból, s legfőképpen magának az államnak a jellegéből fakadó saját, a többiekétől eltérő gazdaságpolitikája volt. A gazdasági etatizmus védelmezői mind azt állították, hogy politikájuk az állam javára szolgál. De hát milyen is volt az az állam? Ennek jellege XIV. Lajos és a legtöbb európai hatalom abszolút monarchiájától a hollandok, a svájciak és a Hansa-városok polgárköztársaságaiig igen sokféle volt. De a lakosság egésze vagy akár csak többsége egyáltalán nem vett részt a kormányzás folyamatában. S minthogy a korai nemzetállamok etatizmusának nem tömeg-, hanem osztálybázisa volt, a gazdaságpolitika országonkénti eltéréseinek magyarázatát az uralkodó osztályok eltérő összetételében és érdekeiben kell keresnünk.

Franciaországban és a többi abszolút monarchiában az uralkodó akarata állt mindenek fölött. S bár kevés abszolút uralkodónak volt átfogó képe vagy akár csak halvány fogalma is a gazdasági ügyekről, ahhoz voltak hozzászokva, hogy alattvalóik engedelmeskedjenek a parancsaiknak. Az ügyek mindennapi intézését miniszterek és alacsonyabb rangú hivatalnokok irányították, akik aligha értettek jobban az ipari technológia és a kereskedelmi vállalkozás problémáihoz, és csupán uruk értékrendszemléletét és beállítódását képviselték. Az iparüzés és kereskedés bonyolult szabályozása csak tovább szaporította a vállalkozás nyügeit és kockázatait, és a törvények kijátszására ösztönzött. Az uralkodók, tudatlanságból vagy közömbösségből, gyakran még nagy ügyekben is förláldozták alattvalóik anyagi jólétét és saját hatalmuk anyagi alapjait. Így például hiába volt az óriási birodalom, a spanyol kormányzat állandóan többet költött a bevételeinél, tönkretette a kereskedőit, és egyre csak veszített hatalmából. Még Európa legkedveltebb és leghatalmasabb országa, a XIV. Lajos korabeli Franciaország is csak nehezen viselte el, hogy jövedelmeit el-

² Edmund Whittaker: *Schools and Streams of Economic Thought* (Chicago, 1960), p. 31.

a és udvarának
szeomlás szélén

a gazdag keres-
tobb gazdaság-
k, nem enged-
ekcionista poli-
en látták kikö-
Bírodalomban
ia.

g kereskedőcsa-
elemmel szoros
kereskedők már
politikában. Az
hatalomhoz ju-
örvényekben és
lőnyösek voltak
r támogatták a

dóknak volt egy
ott láda, amely-
pénzt és arany-
odtak az állami
séges arany- és
politika egy kez-
rúdezüst), az a
nak föl, amely-
gszegőire halál
lgáltatták, akik
akkal, de a leg-

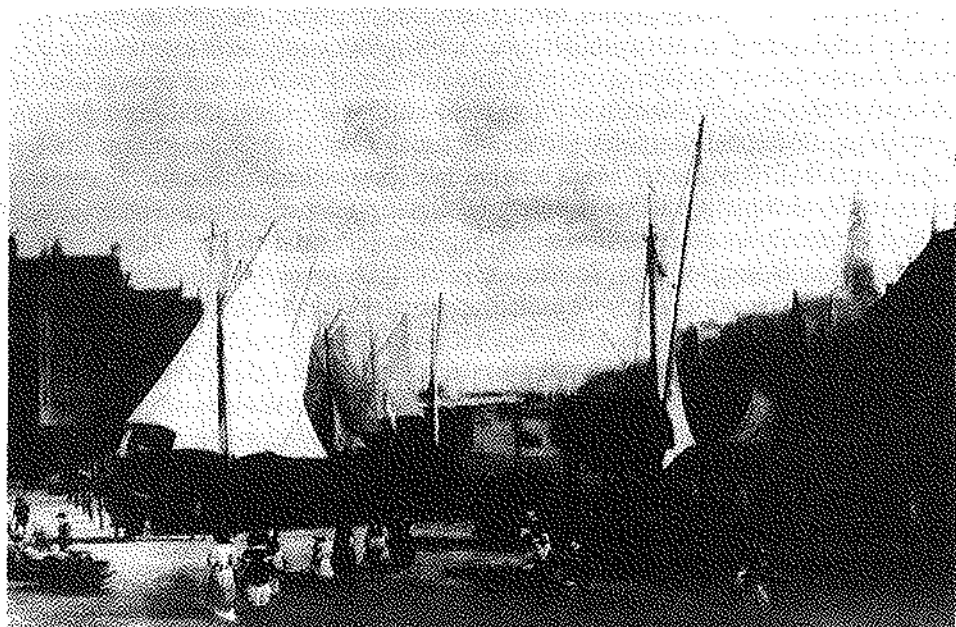
yája (és azok is
bezárni, amikor
sfém), az ilyen
utak és a gyar-
vetendő minta.
at vagy ezüstöt
elem révén jut-
mellyel szintén

A kereskedők, ahogy Adam Smith rámutatott, ezzel összefüggésben juthattak befolyáshoz az államtanácsban, és ők voltak azok, akik kitalálták a pozitív kereskedelem mellett szóló érveket. Elméletük szerint egy ország ideális esetben csak elad, de semmit nem vásárol külföldön. Gyakorlatilag azonban ez nyilvánvaló képtelenség, így fölvetődött a kérdés: Mit kell hát exportálni, és mit importálni? A gyakorta rossz termés és a vissza-visszatérő éhínség miatt a kormányzatok igyekeztek nagy készleteket felhalmozni gabonából és egyéb élelmiszerekből, és ezek kivitelét általában megtiltották. Ugyanakkor a manufaktúrákat nemcsak arra ösztönözték, hogy legyen valami eladnivalójuk külföldön, hanem arra is, hogy bővítsék termékskálájukat, s ezzel is javítsák az ország önellátását.

A hazai termelés védelme érdekében a külföldi gyártmányokat kitiltották, vagy magas védővámokat vetettek ki rájuk, bár e vámok szintén állami bevételi forrást jelentettek. A hazai termékeket monopoljogokkal és exporttámogatással vagy -szubvencióval is segítették. Ha a nyersanyagokat belföldön nem lehetett megszerezni, akkor behozatali vámok nélkül is importálhatók voltak, egyébként viszont az egész politika az import akadályozására irányult. A költségek és a fogyasztást szabályozó törvények igyekeztek fékezni a külföldi, és felfrisseníteni a hazai árucikkek fogyasztását.

Nagy jelentőséget tulajdonítottak a hatalmas kereskedelmi flottáknak, egyrészt, mert azok a bérfuvarozással a külföldiektől keresték a pénzt, másrészt pedig, mert olcsó fuvar kínálva támogatták az exportot – legalábbis elméletben (6/1. ábra). Ráadásul, ha egy kereskedelmi és egy hadihajó között a fő különbség az volt, hogy hány ágyút visz magával, akkor a nagy kereskedelmi flottát háború esetén könnyű volt hadiflottává alakítani. A legtöbb országnak voltak olyan „hajózási törvényei”, amelyek igyekeztek a saját hajók számára fenntartani az import- és exportáruk szállításának jogát, és más módon is támogatták a kereskedelmi tengerhajózást. A kormányzatok pártfogolták még a halászatot is, amely lehetőséget kínált a tengerészek kiképzésére és a hajógyártás ösztönzésére is, továbbá javította az ország élelmiszer-önellátását, és exportálható árut is termelt. A legszebb példa itt a hollandok kiterjedt heringhalászata. A kereskedelmi hajózás fontosságának hangsúlyozása mögött az a feltételezés húzódott meg, hogy a nemzetközi kereskedelem volumene állandó és pontosan körülhatárolt. Colbert, XIV. Lajos főminisztere szerint egész Európa kereskedelmét 20 000 hajó bonyolította le, amelyek több mint háromnegyede a hollandoké volt. Colbert úgy érvelt, hogy Franciaország csak a hollandok visszaszorításával növelheti a maga részét, s a miniszter e cél elérése érdekében kész volt háborút is kirobbantani.

Minden ország elméleti szakértői hangsúlyozták a gyarmatszerzés fontosságát, mondván, hogy az az adott ország gazdaságának és hatalmának egyik eleme. Még ha nincs is arany- vagy ezüstabánya a gyarmatnak, akkor is termelhet az anyaország számára egyébként elérhetetlen árukat, amelyeket aztán föl lehet használni odahaza vagy el lehet adni külföldön. A kelet-indiai fűsze-

6/1. ábra. Amszterdami rakpart. A XVII. században egész Európa irigye a hollandok kereskedelmi flottáját, melynek fő kikötője Amszterdam volt. Jacob van Ruysdael korabeli festménye a kikötő hétköznapi életét mutatja. Az előtérben kisebb bárkák, átrakódereglyék láthatók, amelyek a külső kikötőben horgonyzó nagy teherhajók és a belső rakpartok között járva hozták-vitték a fuvarárut. (Copyright The Frick Collection, New York)

rek, a braziliai és nyugat-indiai cukor és rum és a virginiai dohány épp ilyen célra szolgált.

Ezek voltak tehát a XVI. és XVII. században folytatott gazdaságpolitikával kapcsolatos főbb elképzelések. Rendszerint nem fogalmazták meg őket ilyen egyszerűen és világosan, sohasem fogadta őket általános elismerés, és még kevésbé képezték valamiféle, cselekvési vezérfonalul szolgáló „elméletet” vagy „rendszert” az uralkodók számára. A tényleges gyakorlatban a törvényhozás és a gazdasági szférába való egyéb állami beavatkozás olyan megoldások sorozata volt, amelyekből többnyire hiányzott a racionalitás, és amelyek gyakran nemkívánatos, pusztító következményekkel jártak, ahogy az a következő áttekintésből is kitűnik.

Spanyolország és Spanyol-Amerika

A XVI. században hol a sárga irigység, hol a sápadt félelem fogta el Európában a koronás főket, ha Spanyolországra gondoltak. A dinasztiai házassági kapcsolatainak eredményeképpen I. Károly (1516–56) nem csupán a Spanyol

Királyságot (tulajdonképpen örökölte, hanem a Habsburg Franche-Comté. Ezenkívül Szardínia, Szicília, Rómát „hozta” a frissen fölfedezett helyről, amelyről 1519-ben V. Károly r

Ugy tűnt, hogy ennek a f a gazdasági alapjai is. Spa jobb, de a mórak ott hagyta részeti rendszert, és a spa Európában. Volt néhány vi Károly németalföldi tartor néhány legnyereségesebb i burg-birtokok a mezőgazda vassal, ólommal, rézzel, ó pedig az újvilági arany és é 1530-as években kezdődöt déig, attól kezdve pedig fo

Mindezen kedvező körül fejlődésre. Sőt a század köz spanyol nép fizette meg, cs ványokkal, s végül a XVII. nyolország hanyatlásáért” mégiscsak az uralkodók m gazdaságpolitikája játszott

V. Károlynak küldetéstu sítene kell a keresztény Eu ellen a Földközi-tenger me német protestáns fejedelm királyokkal, akiknek itáliai getve érezték magukat az é azonban egyetlen fronton : radt és megtört öregember den birtokát fiára, Fülöpre nak a közép-európai Habi után a német-római császá folytatta apja hadjáratainak szerzett Spanyolországnak hogy 1588-ban végérvén Nemigen telt el úgy egy év pa valamelyik részén, mi uralkodást. És ráadásul a s voltak, de különös vonzali udvari ceremóniák iránt i

Királyságot (tulajdonképpen a különálló Aragón és Kasztíliai Királyságokat) örökölte, hanem a Habsburgok közép-európai birodalmát, Németalföldet és a Franche-Comté. Ezenkívül az Aragón Királysághoz hozzátartozott még Szardínia, Szicília, Rómától délre egész Itália; a Kasztíliai Királyság pedig „hozta” a frissen felfedezett, meghódításra váró amerikai birodalmat. I. Károly 1519-ben V. Károly néven német-római császár lett.

Úgy tűnt, hogy ennek a félelmetesen nagy politikai birodalomnak szilárdak a gazdasági alapjai is. Spanyolország mezőgazdasága nem volt ugyan a legjobb, de a mórok ott hagyták neki Valenciában és Andalúziában a fejlett kerésszeti rendszert, és a spanyol merinó juh gyapját nagyra értékelték egész Európában. Volt néhány virágzó iparága is, például a vas- és a posztógyártás. Károly németalföldi tartományai Európa legfejlettebb mezőgazdaságával és néhány legnyereségesebb iparával büszkélkedhettek. A közép-európai Habsburg-birtokok a mezőgazdasági erőforrásokon kívül fontos ásványkincsekkel, vassal, ólommal, rézzel, ónnal és ezüsttel rendelkeztek. A leglátványosabb pedig az újvilági arany és ezüst beözönlése volt; ez komolyabb tételekben az 1530-as években kezdődött, és egyre csak növekedett a század utolsó évtizedéig, attól kezdve pedig fokozatosan esett vissza a XVII. században.

Mindezen kedvező körülmények ellenére a spanyol gazdaság képtelen volt a fejlődésre. Sőt a század közepe táján már hanyatlásnak is indult, s ennek árát a spanyol nép fizette meg, csökkenő életszínvonallal, gyakoribb éhínséggel, járványokkal, s végül a XVII. században a népesség csökkenésével. S bár „Spanyolország hanyatlásáért” sokféle tényezőt okoltak már, ebben a dologban mégiscsak az uralkodók mértéktelen becsvágya, valamint rövidlátó és káros gazdaságpolitikája játszott a végzetes szerepet.

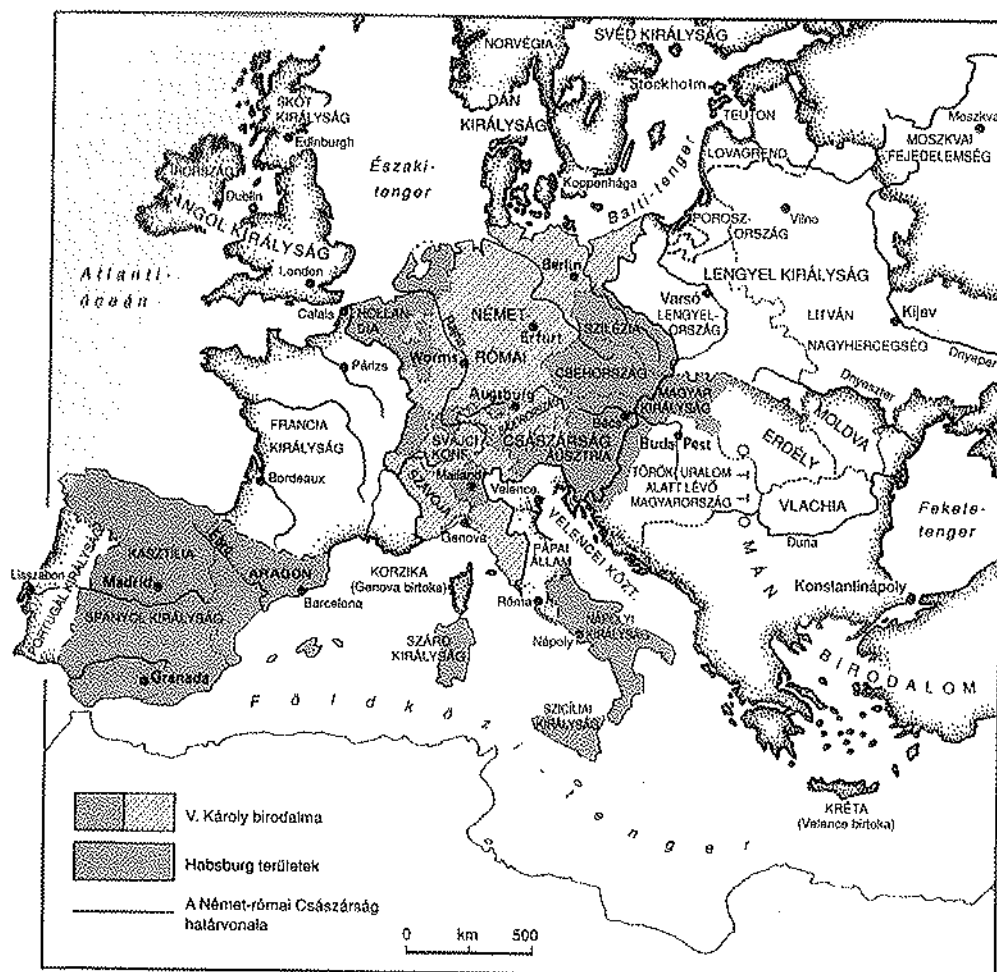
V. Károlynak küldetéstudata is volt – azt hitte, hogy ő az, akinek újraegyesítenie kell a keresztény Európát (6/2. ábra). Ezért háborút indított a törökök ellen a Földközi-tenger medencéjében és Magyarországon, harcolt a lázongó német protestáns fejedelmekkel, és konfliktusba keveredett a francia Valois-királyokkal, akiknek itáliai és németalföldi területekre fáj a foguk, és fenyegetve érezték magukat az őket körülölelő Habsburg-birtokok által. V. Károly azonban egyetlen fronton sem tudott tartós sikereket elérni, és 1556-ban, fáradt és megtört öregemberként, lemondott a trónról. Azt remélte, hogy minden birtokát fiára, Fülöpre hagyhatja, de öccse, Ferdinánd kiszakította magának a közép-európai Habsburg-tartományokat, és 1558-ban, Károly halála után a német-római császári címet is megkaparintotta. II. Fülöp (1556–1598) folytatta apja hadjáratainak többségét, sőt Anglia képében újabb ellenséget is szerzett Spanyolországnak, ami azzal a katasztrofális következménnyel járt, hogy 1588-ban végérvényesen tönkrementek a „legyőzhetetlen armadát”. Nemigen telt el úgy egy év, hogy spanyol csapatok ne hadakoztak volna Európa valamelyik részén, miközben Amerikában is folytatták a hódítást és az uralkodást. És ráadásul a spanyol királyok nemcsak ilyen harcias természetűek voltak, de különös vonzalmat éreztek a monumentális építészet és a fényűző udvari ceremóniák iránt is.

te a hollandok
uisdael kornbeli
átrakódereglyék
partok között járva
York)

hány épp ilyen

laságpolitikával
meg őket ilyen
merés, és még
elméletet” vagy
a törvényhozás
goldások soro-
nelyek gyakran
következő átte-

a el Európában
házassági kap-
pán a Spanyol

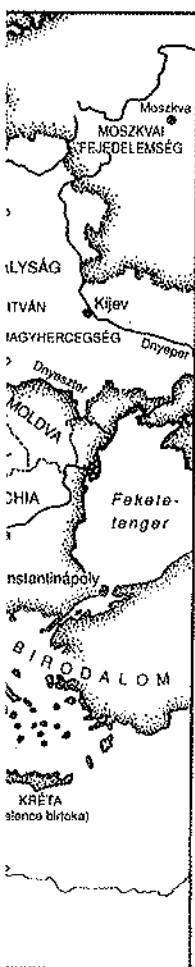
6.2. ábra. V. Károly birodalma

A háborúk és a pazarló fogyasztás költségeit Károly és Fülöp mindenekelőtt adóztatással igyekezett előteremteni. Viszonylagos szegénysége ellenére a spanyol nép a XVI. században a legsúlyosabb adóterheket viselte egész Európában. Ezek az adóterhek ráadásul elképesztően egyenetlenül oszlottak meg. Spanyolország földjeinek 97%-a már a XV. század végén a családok 2-3%-ának (s benne az egyháznak) a kezében volt, s ez az aránytalanság csak tovább fokozódott a XVI. században. A nagy földbirtokosok, szinte az egész nemesség (*grandes*, *títulos*, *hidalgos* és *caballeros*), és persze maga a királyi család mentesítve volt a közvetlen adózás alól. Így aztán a terhek főként azokra nehezedtek, akiknek a legkevesebb fölösleges pénzük volt – a kézművesekre, a kereskedőkre és különösen a parasztszámra.

Amerikai birtokai is remélt bevételi forrást, attól kezdve egyre csökkenő, mint nyolcmillióra (a legális behozatalt túlszárnyaló, rendű lehetett.) Mindez kb. 40%-át szerezte az összes bevételeinek mértékének mesefémmennyiség.

A helyzetet súlyosbított a kiadások. Ez arra kényszerítette a királyt, hogy forrást is igénybe vegyen, például pénzt kölcsönöz, csak hogy így az egyszemélyes lehetőséget.) A kölcsönök más királyok számára is hasznosította a Granada elleni harcok, tette az ékszereit, hogy Károly és Fülöp alatt ugyanúgy nem tudtak a bankárkodásának kezdetén, és itáliai bankároktól, akik aztán megtették a többi hitelnek a kamataiban a flamand, a spanyol gazdag kereskedők és vételek bizonyos fajtáit, hányadát kapták meg az évi bevételeknek már a kormány fölfüggesztése, már olyan súlyos volt a zetségeinek egy jeler. Csak hogy az üzleti v. szokták fölszámolni, lejáratúvá, csökkentették előről, de miről? A spanyol Habsburgok (1557, 1575, 1596, 1607) ügyi pánik tört ki, valójában fektetőre, és összeomlott.

A kormány nem csak a gazdaságot, bár beavatkozott. Szóltunk már arról, hogy a nyésztők céhét (lásd I.

mindenekelőtt
ége ellenére a
lte egész Euró-
oszlottak meg.
saládok 2-3%-
ág csak tovább
gész nemesség
család mente-
ra nehezdedtek,
cre, a kereske-

Amerikai birtokain az arany és az ezüst felfedezésével a spanyol korona nem is remélt bevételi forráshoz jutott. 1530 előtt a behozatal nem volt jelentős, de attól kezdve egyre csak nőtt az 1540-es évek kb. évi egymillió dukátjáról több mint nyolcmillióra az 1590-es években. (Az adatok csak a megadóztatott, legális behozatalt tükrözik; az illegális impórt csaknem ugyanilyen nagyságrendű lehetett.) Mint már említettük, a kormányzat a törvényes behozatalnak kb. 40%-át szerezte meg. Uralkodásának utolsó éveiben azonban Fülöp összes bevételeinek még így is legföljebb csak 20-25%-át tette ki a neki jutó nemesfémmennyiség.

A helyzetet súlyosbította, hogy az összbevétel ritkán fedezte az óriási állami kiadásokat. Ez arra kényszerítette az uralkodókat, hogy egy harmadik pénzforrást is igénybe vegyenek: a kölcsönöket. (Kieszeltek még más megoldásokat is, például pénzért árulták a nemesi címeket a gazdag kereskedőknek, csak hogy így az egyszeri bevétel kedvéért fölládozták a hosszú távú adóztatási lehetőséget.) A kölcsönök felvétele nem újkeletű dolog volt a spanyol vagy más királyok számára. Ferdinánd és Izabella például kölcsönökből finanszírozta a Grenada elleni sikeres háborút; s a legenda szerint Izabella zálogba tette az ékszereit, hogy így segítsen pénzt szerezni Kolumbusz utazásához. Károly és Fülöp alatt azonban rendszeressé vált az államháztartás deficitje, s ugyanúgy nem tudtak szabadulni tőle, mint egy szenvedélybetegségtől. Uralkodásának kezdetén Károly nagy összegeket kért a Fuggerektől és más német és itáliai bankároktól, hogy megvesztegesse azokat a választófejedelmeket, akik aztán megtették őt német-római császárnak. Ennek és az általa fölvetett többi hitelnek a kamatai egyre csak halmozódtak. A hitelezők, akiknek sorában a flamand, a spanyol, a német és az itáliai bankárok mellett még egyes gazdag kereskedők és nemesek is föltűntek, szerződésben rögzítve az adóbevételek bizonyos fajtáit vagy a következő amerikai ezüstszállítmány bizonyos hányadát kapták meg biztosítékként a kölcsön fejében. 1544-ben a rendszeres évi bevételeknek már 2/3-át hitel-visszafizetési zálog terhelte, 1552-ben pedig a kormány fölfüggesztett minden kamatfizetést. 1557-ben az adósságteher már olyan súlyos volt, hogy a kormányzat egyszerűen letagadta adósi kötelezettségeinek egy jelentős hányadát – ezt nevezték gyakran „országcsődnek”. Csak hogy az üzleti vállalkozásoktól eltérően csőd esetén az államokat nem szokták fölszámolni. Ehelyett a rövid lejáratú hiteleket átalakították hosszú lejáratúvá, csökkentették a kölcsöntőkét és a kamatlábat is, és a ciklus kezdődött előlről, de mindig nehezebb feltételekkel a kölcsönvevő számára. A spanyol Habsburgok nyolc alkalommal jelentették be a királyság csődjét (1557, 1575, 1596, 1607, 1627, 1647, 1653 és 1680). Mindannyiszor pénzügyi pánik tört ki, valóban csőd és fölszámolás várt sok bankárra és más befektetőre, és összeomlottak a normális kereskedelmi és pénzügyi tranzakciók.

A kormány nem csupán a hibás pénzügyi politikával kötötte gúzsba a gazdaságot, bár beavatkozásainak jó részét a kincstár szükségletei diktálták. Szóltunk már arról, hogy a király miképpen pártfogolta a Mestát, a juhtenyésztők céhét (lásd 143. oldal). Ennek a részrehajlásnak a csúcspontját az az

1501-es dekretum jelentette, amely elrendelte, hogy örök időkre birkalegelőnek kell fenntartani mindazokat a földeket, amelyeken valaha is birka legelt, függetlenül a földterületek tulajdonosainak szándékától. Az ilyen intézkedésekkel a kormányzat fölálldozta a földművesek és végső soron a fogyasztók érdekeit, csupán azért, hogy még több adóbevételhez jusson a privilegiált helyzetben lévő juhtenyésztőktől.

Ehhez hasonló intézkedés volt az is, amikor 1494-ben Ferdinánd és Izabella létrehozta a burgosi *Consuladót*, azt a kereskedőcéhet, amelyet aztán a nyersgyapjú monopóliumával ruháztak fel. Burgos virágzó kereskedőváros volt ugyan – csak éppen bő százhatvan kilométerre feküdt a legközelebbi kikötőtől. Az exportra szánt gyapjút, Spanyolország bármely részén „termett” is, ezek után először Burgosba kellett szállítani, ahonnan öszvérháton tette meg az utat a Vizcayai-öböl partján lévő Bilbaóba, hogy hajóra rakva elindulhasson Észak-Európa felé. A burgosi kereskedőknek így kollektív monopóliumuk volt Spanyolország legértékesebb termékének exportálásában, a hazai termelők és az északi vásárlók rovására. A burgosi *Consulado* ezenkívül az alig egy évtizeddel később Sevillában, az amerikai kereskedelem ellenőrzése céljából megalapított *Casa de Contratación* modelljéül is szolgált. Ferdinánd és Izabella mindvégig a céhek ellenőrzésének és a monopóliumoknak a kiterjesztését szorgalmazta az adóbevételek növelése érdekében. Nem kevésbé szorult pénzügyi helyzetben lévő utódaik pedig semmit sem tettek az ellenőrzés lazítására.

Spanyolország két legfontosabb gazdasági ágazatának, a gabonatermesztésnek és a posztógyártásnak a története jól mutatja, hogy nem létezett itt semmiféle szisztematikus, hosszú távú gazdaságpolitika. A gabonatermelés, bár helyzetét nehezítették a Mestának adományozott privilégiumok, virágzott a XVI. század első harmadában, egyrészt a népességnövekedés, másrészt az Amerikából meginduló kincsbehozatal által kiváltott enyhe áremelkedés eredményeképpen. Amikor az áremelkedés felgyorsult, a kormányzat azzal reagált a fogyasztók panaszaira, hogy 1539-ben maximálta a kenyérgabona árát. Minthogy azonban a költségek tovább növekedtek, ennek az lett a következménye, hogy a szántóföldeken mást kezdtek termelni, és még súlyosabb lett a gabonahiány. Ennek enyhítésére a kormány megszüntette a korábban importtilalommal vagy magas vámmal sújtott külföldi gabona behozatali vámját – még nehezebb helyzetbe hozva így a hazai gabonatermelőket. Nagy földterületek teljesen parlagon maradtak, és Spanyolország állandó gabonaimportőr lett.

A posztóiparban nagyon hasonló helyzet alakult ki. A XVI. század elején Spanyolország még exportált finomposztót és nyersgyapjút is. A belföldi és különösen az amerikai gyarmati kereslet megélénkülése növelte a költségeket és az árakat is. A kínálat nem tudta kielégíteni az egyre nagyobb keresletet. 1548-ban eltörölték a külföldi posztó behozatali vámját, 1552-ben pedig csak a gyarmatokra engedélyezték a hazai posztó kivitelét. A posztóipar azonnal súlyos válságba került. Az exporttilalmat 1555-ben eltörölték, de addigra a

külföldi piacok elvesztése szág már nem volt verszázadig.

Elképzelhető, hogy tartós jólétet teremthetett övezetté vagy vámunióvá, hogy ez az ötlet valaminek minden régió, hercegség tartotta szem előtt, és vnek. Ennél nagyobb súuralkodó túlságosan is rbirodalom különböző rémokát. Még Kasztília ékezelt e két tartománylenében létesített vámhHabsburg-tartomány se kézművesek is inkább ki lenlétüket a spanyol pia

A spanyol uralkodókn alattvalóik jólétét és győdásuk kezdetén Ferdináficium, a hírhedt Inkvizívetlen királyi fennhatóságkatolikus hitre tényleges üldözte, akik „visszaeste még megtürték. Sok zsidrangúak között; soraikbamas, gazdaságilag sikeres néhányan összeházasodt egy kis zsidó vér. Az inkvemigráltak a *conversos* és műket is (6/3. ábra). Az után a katolikus királyoktolikus hitre, vagy el kell hember vándorolt ki, a gaz mint a menekülteknek a

A királyok hasonló bán mohamedán mórokat is. rályok vallási toleranciát l szinte egyidejűleg üldözté elkezdjék üldözni a móro kiűzetését. Minthogy a m anyagi eszközeik, amivel kedtek – őket hívták mor

ig birkalegelő-
a is birka legelt,
ilyen intézkedé-
a fogyasztók ér-
rivilegizált hely-

nánd és Izabella
et aztán a nyers-
skedőváros volt
elebbi kikötőtől.
ermett" is, ezek
on tette meg az
a elindulhasson
opóliumuk volt
azai termelők és
alig egy évtized-
érljából megal-
ánd és Izabella
a kiterjesztését
kevésbé szorult
ellenőrzés lazí-

gabonatermesz-
nem létezett itt
abonatermelés,
umok, virágzott
lés, másrészt az
ie áremelkedés
rmányzat azzal
i kenyérgabona
iek az lett a kö-
i még súlyosabb
ette a korábban
ona behozatali
rmelőket. Nagy
llandó gabona-

I. század elején
s. A belföldi és
te a költségeket
obb keresletet.
-ben pedig csak
ztóipar azonnal
k, de addigra a

külföldi piacok elvesztése és az inflációs költségnövekedés miatt Spanyolország már nem volt versenyképes, és textilimportőr is maradt egészen a XIX. századig.

Elképzelhető, hogy valóban felvilágosult gazdaságpolitikával V. Károly tartós jólétet teremthetett volna hatalmas birodalmában, szabadkereskedelmi övezetté vagy vámunióvá alakítva azt. Sémmit bizonyítéka nincs azonban annak, hogy ez az ötlet valaha is fölmerült benne. Először is, a birodalmon belül minden régió, hercegség és királyság a saját hagyományait és privilégiumait tartotta szem előtt, és valószínűleg ellenállt volna egy ilyen kezdeményezésnek. Ennél nagyobb súllyal esett latba, a politikus nézőpontjából, hogy az uralkodó túlságosan is rá volt utalva a vámbevételekre ahhoz, hogy eltörölje a birodalom különböző részei közötti kereskedelemre kivetett illetékeket és vá-mokat. Még Kasztília és Aragónia trónjának egyesítése után is külföldiként kezelte a két tartomány a másik polgárait; mindkettő fenntartotta a másik ellenében létesített vámhatárait, de még a saját pénzügyrendszerét is. A többi Habsburg-tartomány sem volt jobb helyzetben. A németalföldi kereskedők és kézművesek is inkább kiváló versenyképességüknek köszönhették komoly jelenlétüket a spanyol piacokon, s nem valamiféle speciális privilégiumoknak.

A spanyol uralkodóknak még valláspolitikájukkal is sikerült csökkenteniük alattvalóik jólétét és gyöngíteniük saját hatalmuk gazdasági alapjait. Uralkodásuk kezdetén Ferdinánd és Izabella engedélyt kapott a pápától a Szent Officium, a hírhedt Inkvizíció helyi szervezete létrehozására, amelyet aztán közvetlen királyi fennhatóság alá vontak. A spanyol inkvizíció eredetileg azokat a katolikus hitre ténylegesen vagy csak formálisan áttért zsidókat (*conversos*) üldözte, akik „visszaestek” a bűnbe, habár a praktizáló zsidókat hivatalosan még megtűrték. Sok zsidó volt a leggazdagabb és legműveltebb spanyol közrangúak között; soraikban nagyszámú kereskedő, bankár, orvos, kézműves és más, gazdaságilag sikeres szakember akadt. A *conversos* vagyonosabbjai közül néhányan összeházasodtak a nemességgel, és még Ferdinánd királyban is volt egy kis zsidó vér. Az inkvizíció által keltett általános rettegés miatt tömegesen emigráltak a *conversos* és a zsidók, s vitték magukkal vagyonukat és szakértelmüket is (6/3. ábra). Aztán 1492-ben, nem sokkal Granada visszafoglalása után a katolikus királyok elrendelték, hogy minden zsidónak át kell térnie katolikus hitre, vagy el kell hagynia az országot. A becslések szerint 120–150 ezer ember vándorolt ki, a gazdaságnak okozott kár azonban sokkal nagyobb volt, mint a menekülteknek az összlakossághoz viszonyított aránya.

A királyok hasonló bánásmódban részesítették a másik vallási kisebbséget, a mohamedán mórokat is. A Granadai Emírség kapitulációjakor a katolikus királyok vallási toleranciát hirdettek meg a mórokkal szemben (miközben ezzel szinte egyidejűleg üldözték a zsidókat); de nem kellett hozzá tíz év sem, hogy elkezdjék üldözni a mórokat is. 1502-ben elrendelték a mórok áttérését vagy kiűzetését. Minthogy a mórok többsége szegény földműves volt, nem voltak anyagi eszközeik, amivel emigrálhattak volna, ezért formálisan kikeresztelkedtek – őket hívták moriszlónak. Még egy évszázadig maradtak, épp hogy

613. ábra. A zsidók kiűzése. A kép a kasztíliai uralkodó tanácsadóit ábrázolja 1300 körül, amint éppen a zsidók kiűzését követelik a királyságból. Ferdinánd és Izabella ezt 1492-ben meg is tette, ami katasztrofális következményekkel járt az országra nézve. (Weidenfeld et Nicholson Archives)

csak megtűrték őket, Sok és hasznos munkát végeztek földjein. 1609-ben azt az újabb külföldi katonai gesztus nem mindenki számára így fosztotta meg. Amerikai gyarmati politikát folytattak, megmutatkozni az újvilági lium és a szigorú ellennek (ideértve a katalán telepedést vagy kereskedelmi monopóliummal delmi hajónak konvoj már szóltunk róla. Ez alacsony határfokúak védelmét sikerült elértek) egy ilyen „ezüstték a dolgot, mindig

A monopolbarát és mány hamarosan visszedieknek az amerikai kéjelentett az olasz és a visszacsinálta az egész ebben a kereskedelem kasztíliai cég azonban szerve volt. 1529-től délyt az amerikai kereskományukat, és a hoz költségek miatt ez az tozások csak még jobbszetre a spanyol és a már annyira eliszapos az amerikai kereskede az arany és az ezüst

A birodalmon belül token belüli kereskede főként Mexikó és Peru a hazai termelők és es délyeztek, például az vés az volt, hogy a gy számára tartsák fönn. landó hanyatlásban vés szág európai konkure

csak megtűrték őket, és sokan hűségesen kitartottak eredeti vallásuk mellett. Sok és hasznos munkát végeztek, különösen Valencia és Andalúzia termékeny földjein. 1609-ben aztán egy új spanyol kormányzat, hogy elterelje a figyelmet az újabb külföldi katonai vereségről, elrendelte a moriszlók kiűzését. Ténylegesen nem mindenkit deportáltak, „csupán” egy jelentős részt – s a kormányzat így fosztotta meg magát egy újabb, nagyon fontos gazdasági tényezőtől.

Amerikai gyarmataikon a spanyolok ugyanolyan rövidlátó és önpusztító politikát folytattak, mint odahaza. Amint valami kézzelfogható haszna kezdett mutatkozni az újvilági felfedezéseknek, a kormány rögtön előállt a monopólium és a szigorú ellenőrzés politikájával. 1501-ben megtiltották a külföldieknek (ideértve a katalánokat és az aragóniaiakat is) az új gyarmatokon való letelepedést vagy kereskedést. 1503-ban Sevillában megalapították és kereskedelmi monopóliummal ruházták fel a *Casa de Contratación*-t. Minden kereskedelmi hajónak konvojban, hadihajók kíséretében kellett közlekednie, mint már szóltunk róla. Ezek a konvojok pedig sok pénzbe kerültek és gazdaságilag alacsony hatásfokúak voltak, bár az egyik fő célt, a nemesfémzállítmányok védelmét sikerült elérniük. Először csak 1628-ban tudtak elfogni (a hollandok) egy ilyen „ezüstflottát”; az angolok 1656-ban és 1657-ben megismételték a dolgot, mindig óriási pénzügyi válságot robbantva ki ezáltal.

A monopolbarát és restriktív politika annyi kudarcot hozott, hogy a kormány hamarosan visszakozni kényszerült. 1524-ben engedélyezte a külföldieknek az amerikai kereskedést, de a letelepedést már nem. Ez akkora üzletet jelentett az olasz és a német kereskedőknek, hogy 1538-ban a kormány megint visszacsinálta az egészet, és helyreállította a kasztíliaiak monopóliumát. Az ebben a kereskedelemben a *Casa de Contratación*-on keresztül részt vevő sok kasztíliai cég azonban csupán külföldi, főként genovai pénzemberek fedőszerve volt. 1529-től 1573-ig további tíz kasztíliai kikötő hajói kaptak engedélyt az amerikai kereskedelemre, de Sevillában regisztráltatniuk kellett a rakományukat, és a hozott árut is csak ott rakhatták ki. Így a megnövekedett költségek miatt ez az engedély nem sokat ért. Sőt a monopóliumok és a korlátozások csak még jobban ösztönözték a törvények kijátszására és a csempészetre a spanyol és a többi hajósokat. 1680-ban, amikor a Guadalquivir folyó már annyira eliszaposodott, hogy a nagy vitorlások nem tudták elérni Sevillet, az amerikai kereskedelem monopóliumát átadták Cádiznak. Ekkor azonban az arany és az ezüst már alig csörgedezett, és a szép napok rég leáldoztak.

A birodalmon belül folytatott politika sem volt ennél okosabb. A gyarmatokon belüli kereskedelmet elnyomták, bár valamennyire mégiscsak létezett, főként Mexikó és Peru között. Szőlőt és olajfát hivatalosan tilos volt telepíteni a hazai termelők és exportőrök érdekeinek védelme miatt. Némi ipart engedélyeztek, például az új-spanyolországi (mexikói) selyemipart, de a fő törekvés az volt, hogy a gyarmati piacokat az anyaországbéli kézművestermékek számára tartsák fenn. De mert Spanyolország saját iparai is többé-kevésbé állandó hanyatlásban voltak, ez a politika csak fokozta a keresletet a Spanyolország európai konkurensei által gyártott iparcikkek iránt.

A spanyol gyarmati gazdaságpolitika mélyreható abszurditását jól megvilágítja az, ahogy egyetlen spanyol birtokukkal, a Fülöp-szigetekkel bántak. Ezek a szigetek a pápai demarkációs vonallal kijelölt portugál érdekszférához tartoztak ugyan, mégis Spanyolország tette rájuk a kezét, azon a jogcímen, hogy Magellán fedezte fel őket. A filippínók és más ázsiaiak egymással és a szomszédos ázsiai vidékekkel, köztük Kínával kereskedtek. A spanyol hatóságok azonban csak közvetett kereskedelmet engedélyeztek Európával, Mexikón és magán Spanyolországon keresztül. Minden évben egyetlen hajó (legalábbis elvileg, mert voltak csempészhajók is), a manilai galleon indult útnak Acapulcóból, főként perui és mexikói ezüsttel megrakva, amelyet végül is Kínának és más ázsiai átvevőknek szántak. A körutazás két évig tartott. A hajó Manilában telelt át, ahol fűszereket, kínai selymet és porcelánt, és egyéb keleti luxuscikket rakodott. A mexikói és perui piacokon el nem adott árukat szárazföldi úton Veracruzba vitték, ahol a *flota* szedte fel őket, hogy tovább szállítsa Spanyolországba. Nem csoda, hogy csak kevés áru tudta elviselni e hosszú bolyongás óriási költségeit.

Portugália

Az európai terjeszkedés időszakának egyik legfeltűnőbb fegyverténye az volt, hogy a portugálok, ez a kicsiny, viszonylag szegény nép, óriási tengerentúli birodalmat hódított meg magának Ázsiában, Afrikában és Amerikában. A XVI. század elején Portugália lakossága nemigen haladhatta meg az egymillió főt. A néhány kis várost leszámítva a gazdaság főként önellátásra termelt. A tengerpart mentén a halászat és a sólepárlás volt a legfontosabb nem mezőgazdasági jellegű foglalkozás. A külkereskedelem csekély, bár növekvő jelentőségű volt. Exportra szinte kizárólag nyersanyag került: só, hal, bor, olívaolaj, gyümölcs, parafa és nyersbőr. Az importban a búza szerepelt (a kisszámú népesség és az agrárorientáció ellenére kenyérgabonából nem volt önellátó az ország), és olyan ipari termékek, mint a posztó és a fémáru.

Hogy tudott ez a kicsiny, elmaradott ország olyan gyorsan szert tenni arra hatalmas birodalomra? Ezt a kérdést nem lehet egyszerűen vagy röviden megválaszolni. Sok tényező játszott itt közre, és nem mindegyik mérhető egyzakt módszerekkel. Például a szerencse: amikor a portugálok betörték az Indiai-óceánra, a térség államai szokatlanul gyengék és megosztottak voltak, az európai fejleményektől teljesen független okokból. A másik, kevésbé véletlenszerű, de mégiscsak szerencsés körülmény az volt, hogy a portugálok már nagy tudást és tapasztalatot halmoztak föl a hajóépítésben, a navigációs technikában és az összes, ezekhez kapcsolódó mesterségekben – Tengerész Henrik munkásságának és odaadásának élő örökségeként. S volt egy, elég spekulatívnak tűnő, ám mégis fontos tényező: azoknak az embereknek a lelkesedése, bátorsága és kapzsisága, akik Isten és a király szolgálatában és a gazdag zsákmány reményében nekivágtak a tengereknek.

Ázsiai felfedezéseik és sikereik feletti első örömeikben a portugálok nem so-

kat törődtek afrikai és annak járulékaival gyors dűket is, míg a brazíliai valóan drága, és hosszú. A XVI. században a segítségben fiatal és egészsorban Keleten. Az 15 keltettek a brazil partol tározta, hogy megvéd magánszemélyeknek, és William Penn-nek szerezhet a telepeseknok azonban nem akar lenséges helybéli indiá sem pedig megbízható 1570-es években vált ráról és São Tomé szig mesztési technikával Nem sokkal ezután, és bár II. Fülöp azt ig dalmi rendszert, az s és Nyugaton egyaránt natkozó portugál terve tották.

A portugál korona ma miatt találta ki a nevet, de e tréfákozás várnánk. Először is, P vonni a fűszerbeszerz haros előretörés első tenger keleti medence ezzel egy időre megf reskedelemtől”, de a gyományos útvonalak tottak le, mint azelőtt. Ennek két fő oka volt. tengeri hatalmuk tető lehetett, s ráadásul el dett. Ilyen kevés hajó két óceán nagyobbik hivatalnokokra hagy olyan vállalkozókra, esetben baj volt a hat talma igen nagy, fize

ását jól megvilá-
 sítják. Ezek
 lekszférához tar-
 a jogcímen, hogy
 ással és a szom-
 anyol hatóságok
 ával, Mexikón és
 hajó (legalábbis
 lt útnak Acapul-
 gúl is Kínának és
 hajó Manilában
 o keleti luxuscik-
 rukat szárazföldi
 ábszállítsa Spa-
 lni e hosszú bo-

verténye az volt,
 i tengerentúli bi-
 és Amerikában.
 atta meg az egy-
 t önellátásra ter-
 gfontosabb nem
 ély, bár növekvő
 só, hal, bor, olí-
 erepelt (a kisszá-
 nem volt önellá-
 é máru.

szert tenni arra a
 en vagy röviden
 gyik mérhető eg-
 k betörtek az In-
 tottak voltak, az
 s, kevésbé vélet-
 i portugálok már
 navigációs tech-
 'engerész Henrik
 , elég spekulatív-
 ak a lelkesedése,
 és a gazdag zsák-

rtugálok nem so-

kat törődtek afrikai és amerikai szerzeményeikkel. A fűszerkereskedelem és annak járulékal gyors és busás haszonnal kecsegtették a királyt és a közren-
 dűeket is, míg a braziliai és afrikai vad, perzselő trópusok fejlesztése nyilván-
 valóan drága, és hosszú távon bizonytalan kimenetelű vállalkozásnak tűnt.
 A XVI. században a becslések szerint évente átlagosan kb. 2400 ember, több-
 ségében fiatal és egészséges férfi kereste a szerencsését a tengerentúlon, első-
 sorban Keleten. Az 1530-as években azonban a portugál udvarban riadalmat
 keltettek a brazil partok mentén portyázó francia kalózok, s ezért a király elha-
 tározta, hogy megvédi a kontinensen a telepéseit. Földeket adományozott
 magánszemélyeknek, valahogy úgy, ahogy a brit korona Lord Baltimore-nak
 és William Penn-nek a XVII. században, és azt remélte, hogy így védelmet
 szerezhet a telepéseknek anélkül, hogy neki ez sokba kerülne. Az első gyarma-
 tok azonban nem akartak fejlődésnek indulni. A gyér, primitív és gyakran el-
 lenséges helybéli indián népesség sem piacot nem kínált a portugál termékek,
 sem pedig megbízható munkaerőt a brazil gazdaság számára. Brazília csak az
 1570-es években vált a birodalmi gazdaság integráns részévé; amikor Madei-
 ráról és São Tomé szigetéről bevitték és meghonosították a cukornádat, a ter-
 mesztési technikával együtt, amely már afrikai rabszolgamunkán alapult.
 Nem sokkal ezután, 1580-ban Portugália a spanyol korona uralma alá került,
 és bár II. Fülöp azt ígérte, hogy megtartja és megvédelmezi a portugál biro-
 dalmi rendszert, az sokat szenvedett a holland és más fosztogatóktól Keleten
 és Nyugaton egyaránt. Az afrikai birodalom fejlesztésére és kiaknázására vo-
 natkozó portugál tervek pedig egészen a XX. századig újra és újra elhalasz-
 tották.

A portugál korona törvényben is rögzített fűszerkereskedelmi monopóliu-
 ma miatt találta ki a nép a „Fűszereskirály” meg a „Borsszem Királyfi” gúny-
 nevet, de e tréfalkozás mögött egészen másfajta realitás rejtőzött, mint amelyet
 várnánk. Először is, Portugáliának sohasem sikerült hatékony ellenőrzése alá
 vonni a fűszerbeszerzési forrásokat. Az igaz, hogy az Indiai-óceánon való vi-
 haros előretörés első éveiben a portugálok fenekestül felforgatták a Földközi-
 tenger keleti medencéje felé irányuló szárazföldi fűszerszállítás rendszerét, s
 ezzel egy időre megfosztották a velenceieket a remekül jövedelmező „kiske-
 reskedelemről”, de a velenceiek végül újra megindították a forgalmat a ha-
 gyományos útvonalakon, és a XVI. század végén nagyobb forgalmat bonyolí-
 tottak le, mint azelőtt bármikor – és még a portugál flottáknál is nagyobbat.
 Ennek két fő oka volt. Először is, a portugálok túlságosan szétszóródtak. Még
 tengeri hatalmuk tetőfokán, az 1530-as években is csak 300 óceánjáró hajójuk
 lehetett, s ráadásul ebből néhány a brazil és az afrikai útvonalakon közleke-
 dett. Ilyen kevés hajóval és emberrel aztán nem is lehetett „rendet tartani” a
 két óceán nagyobbik részén. Másodszor, a korona kénytelen volt vagy királyi
 hivatalnokokra hagyatkozni monopóliuma érvényesítésében, vagy pedig
 olyan vállalkozókra, akik „kibérelték” a monopólium egy részét. Mindkét
 esetben baj volt a hatékonysággal és a tisztességgel. A királyi hivatalnokok ha-
 talma igen nagy, fizetése viszont kicsi volt, így aztán szerény jövedelmüket

gyakran egészítették ki a csempészekről kapott vesztegetési pénzekkel vagy éppen saját, törvénytelen vállalkozásaikkal. Az udvari bérlőknek pedig természetesen ezer alkalmuk volt a szerződésszegésre, és nem is hagyták ki a lehetőségeket.

A fűszerkereskedelem csak az egyik, bár valóban a leghíresebb ágazata volt annak a sokféle kereskedelemnek, amit a portugál királyok pénzügyi megfontolásból monopolizálni igyekeztek. A portugál korona már a fokföldi kerületű felfedezése előtt monopolizálta az afrikai kereskedelmet. A földrészt legértékesebb exportcikke az arany, a rabszolga és az elefántcsont volt. A két Amerika felfedezésével óriásira nőtt a rabszolgák iránti kereslet, és ebből először a portugál királyok húztak hasznot. A tényleges rabszolga-kereskedők olyan magánvállalkozók voltak, akik nyereségük egy részének befizetése fejében királyi engedéllyel üzhették az „ipart”. A XVIII. században a braziliai arany és gyémánt felfedezése új Eldorádóval ajándékozta meg a koronát, amely ezúttal is megpróbálta monopolizálni a kereskedelmet és megtiltani az arany kivitelét Portugáliából – ezúttal is sikertelenül. Az angol hadihajók, amelyek szerződésben rögzített módon különleges státussal rendelkeztek a portugál vizeken, gyakori szállítói voltak a csempészáruknak.

A korona nemcsak az egzotikus indiai és afrikai árucikkekre próbálta kiterjeszteni monopóliumát, hanem az olyan, házilag előállított alaptermékekre is, mint a szappan és a só, és a legjövendőmezőbbek közé tartozó braziliai dohány. Amit pedig nem sikerült monopolizálni, arra igyekeztek adót és vámot kivetni. Különösen a legfőbb brazil exportcikk, a cukor esetében volt erős ez az igyekezet, de a birodalmon belüli és a külföldi kereskedelemben előforduló összes többi árucikket is kemény adókkal sújtották. A XVIII. század elején a Lisszabonból Brazíliába legálisan szállított áruk értékének csaknem 40%-át vitték el a vámok és egyéb adók.

A monopólium is és az adózás is természetesen ahhoz kellett, hogy a korona bevételekhez jusson. A királyi megbízottak alkalmatlansága és megvesztegethetősége miatt azonban a törvények kijátszása könnyű és igen elterjedt volt. Ráadásul minél magasabb volt az adó, annál nagyobb volt a csábítás a törvénszegésre. Ebből a csapdahelyzetből a portugál királyok sem tudtak kilépni, s végül ugyanúgy kölcsönt voltak kénytelenek fölvenni, mint spanyol „köl-légáik”. Legtöbbször rövid lejáratú kölcsönt vettek föl magas kamatra, és a későbbi borsszállítmányokkal vagy más, drágán értékesíthető árukkal törlesztették. A hitelezők leggyakrabban külföldiek – olaszok és flamandok –, vagy a király saját alattvalói, az „újkeresztények” voltak.

Az „újkeresztény” a zsidó származású portugálok eufemisztikus elnevezése volt. Néhányan közülük végérvényesen áttértek a katolikus hitre, sokan azonban titkolva bár, de kitartottak régi hitük és szokásaik mellett – vagy legalábbis széles körű gyanakvás vette körül őket, hogy ezt teszik. 1497-ben I. Manuel a spanyol uralkodók mintáját követve elrendelte a zsidók erőszakos megtérítését, de néhány évtizedig még nem próbálták elnyomó intézkedésekkel végrehajtani a parancsot. Az „új” és a „rég” keresztények, vagyis a zsidók és a nem

zsidók továbbra is béke-s egymás közti összeházas-már a portugál népesség-őse. Végül aztán Portugál-még a spanyolokon is tú-terjessze az egyetlen igaz-egymást; a följelentő sze-vádlotnak kellett bizonyi-zonyítékának” számított,vagy blúzt. Az inkvizíció-nakvás és bizalmatlanság-léghőrt, és az ország any-rekben rengeteget veszíte

Közé

Közép-Európa egészét, I-római Birodalom egyesí-kvázifüggetlen világi és ej-rete az egyedülálló biroc-Magyarországot magába-ció után, amikor is sok vi-ra, hogy rátehesse a kezé-kintélyét erősen megnyir-császárak még a saját fen-ták érvényesíteni a hatal-tületekkel szemben. A he-kodók és hercegek közpo-szi ki a korai modern E-Európában. S ebben a ha-tényezők.

Németországban a gar-rát fogalmazták meg, an-rendszert alkotnak. Enne-nevezik, a latin *camera* sz-helyi állam kincstárát jel-hivatalnok volt – vagyis-akik politikai és gazdasá-zott politika jellegéről n-könyvük címéből, amely-über *Alles wann es nur*. A helyi állam megerős-kincstár megtöltése mel

si pénzekkel vagy
nek pedig termé-
agyták ki a lehető-

sebb ágazata volt
pénzügyi megfon-
ir a fokföldi kerü-
st. A földrész leg-
csont volt. A két
slet, és ebből elő-
zolga-kereskedők
ek befizetése fejé-
adban a braziliai
meg a koronát,
t és megtiltani az
angol hadihajók,
al rendelkeztek a
ak.

re próbálta kiter-
laptermékekre is,
braziliai dohány.
és vámot kivetni.
lt erős ez az igye-
előforduló összes
d elején a Lissza-
a 40%-át vitték el

tt, hogy a korona
és megveszteget-
gen elterjedt volt.
a csábítás a tör-
sem tudtak kilép-
úint spanyol „kol-
gas kamatra, és a
ő árukkal törlesz-
mandok –, vagy a

ztikus elnevezése
ltre, sokan azon-
– vagy legalábbis
-ben I. Manuel a
szakos megtéríté-
kedésekkel végre-
a zsidók és a nem

zsidók továbbra is békességben éltek egymás mellett, sőt oly mértékű volt az egymás közti összeházasodás, hogy a becslések szerint a XVI. század végén már a portugál népesség egyharmadának lehetett közelebbi-távolabbi zsidó őse. Végül aztán Portugáliának is lett saját inkvizíciós „kirendeltsége”, s ez tán még a spanyolokon is túltett abbéli buzgalmában, hogy megvédelmezze és terjessze az egyetlen igaz hitet. A polgárokat arra biztatták, hogy jelentsék föl egymást; a följelentő személyét titokban tartották, az ártatlanságot pedig a vádlottnak kellett bizonyítania. Már az is a tiltott felekezetekhez tartozás „bizonyítékának” számított, ha valaki véletlenül szombaton váltott tiszta inget vagy blúzt. Az inkvizíció ténykedésének eredményeképpen a kölcsönös gyanakvás és bizalmatlanság hosszú évszázadokra megmérgezte Portugáliában a légkört, és az ország anyagiakban, valamint a kétkézi és szellemi szakemberekben rengeteget veszített – a toleránsabb országok, főként Hollandia javára.

Közép-, Kelet- és Észak-Európa

Közép-Európa egészét, Észak-Itáliától a Balti-tengerig névlegesen a Német-római Birodalom egyesítette. A valóságban viszont a régió független vagy kvázifüggetlen világi és egyházi hercegségek százaira tagolódott, amelyek mérete az egyedülálló birodalmi lovagi birtoktól az Ausztriát, Csehországot és Magyarországot magában foglaló Habsburg Monarchiáig terjedt. A reformáció után, amikor is sok világi, sőt néhány egyházi földesúr is áttért az új vallásra, hogy rátehesse a kezét a katolikus egyház javaira, a császár hatalmát és tekintélyét erősen megnyirbálták. Az örökös uralkodóként regnáló Habsburg-császárok még a saját fennhatóságuk alá eső területeken is csak nehezen tudták érvényesíteni a hatalmukat a helybéli arisztokráciával és a municipális testületekkel szemben. A helyi önállóságra való törekvés és a nagy hatalmú uralkodók és hercegek központosítási igyekezete közti harc igen komoly részét teszi ki a korai modern Európa történelmének, különösen Közép- és Kelet-Európában. S ebben a harcban néha sorsdöntő szerepet játszottak a gazdasági tényezők.

Németországban a gazdasági etatizmus hívei elvek vagy maximák egész sorát fogalmazták meg, amelyek így már-már rendszert vagy legalábbis kvázi-rendszert alkotnak. Ennek az irányzatnak a szerzőit általában kameranistáknak nevezik, a latin *camera* szó alapján, amely a korabeli német szóhasználatban a helyi állam kincstárát jelentette. E szerzők többsége aktív vagy egykori állami hivatalnok volt – vagyis azoknak a territoriális hercegeknek az alkalmazottja, akik politikai és gazdasági autonómiáért is küzdöttek. Az általuk szorgalmazott politika jellegéről némi fogalmat alkothatunk egyik legnagyobb hatású könyvük címéből, amelyet Philipp W. van Hornigk írt 1684-ben: *Oesterreich über Alles wann es nur will* („Ausztria mindenek fölött, ha csak akarja”). A helyi állam megerősítésére olyan intézkedéseket javasoltak, amelyek a kincstár megtöltése mellett csökkentik az adott állam függését a többiektől,

fokozzák önállótó képességét háború esetén: a külkereskedelem korlátozását, a hazai ipar támogatását, a parlagföldek felszántását, a „dologtalan szegények” munkával való ellátását (ami néha kényszermunkát jelentett), és így tovább. A XVIII. században speciális *Staatswissenschaft* (államtudományi) tantervet létesítettek több német egyetemen a jövőbeli állami hivatalnokok képzésére. A német államok többsége azonban túl kicsi volt, és nem rendelkezett a szükséges erőforrásokkal ahhoz, hogy valóban önállótó lehessen. Néhány esetben azonban sikeres volt a helyi uralkodók hatalmának és tekintélyének növelésére irányuló politika, bár ennek az alattvalók életszínvonala látta kárát.

A sikeres centralizációs politika leglátványosabb példáját Hohenzollern Poroszország fölemelkedése nyújtotta. Ez a siker vett rá néhány történészt és közgazdászt arra, hogy az akkoriban uralkodó állásponttal szemben ne ítélje el a gazdasági etatizmus politikáját (lásd 166. oldal). A Hohenzollern-dinasztia a XV. században lett a berlini székhelyű Brandenburgi választófejedelemség uralkodója. Aztán öröklés révén fokozatosan gyarapította birtokát, 1618-ban például megszerezte Kelet-Poroszországot. A harmincéves háború nagy pusztítást végzett, de Frigyes Vilmos, a „nagy választófejedelem” 1640-es trónralépésével olyan tehetséges uralkodók sora jelentkezett, akik Brandenburg-Poroszországot az egyik legnagyobb és leghatalmasabb európai országgá, a mai Németország elődjévé tették. Eszköztárukban megtaláljuk az úgynevezett merkantilista politika klasszikus módszereit, például a védővámokat, a monopoljogok és szubvenciók adományozását az iparnak, valamint a külföldi vállalkozóknak és kézműveseknek nyújtott kedvezményeket, hogy telepjenek le az ő ritkán lakott területeiken (különösen vonatkozik ez a francia hugenottákra a nantes-i ediktum 1685-ös visszavonása után). De vállalkozásuk sikerében az állam saját erőforrásainak okos felhasználása játszott a legfontosabb szerepet. A közigazgatás központosításával, az általuk kiépített szakértői államhivatalnoki testület szigorú elszámoltatásának megkövetelésével, a fillérre pontos adóbehajtással és a takarékos költsékezőssel olyan hatékonyságú államapparátust hoztak létre, amelynek akkor nem volt párja Európában. Egyik figyelemre méltó különlegességük a hadsereg volt, amely időnként az állami költségvetésnek több mint a felét vitte el. Ahogy egy porosz generális megjegyezte, Poroszország „nem ország volt, amelynek volt egy hadserege, hanem egy hadsereg, amelynek volt egy táborhelyként és élelemszállítóként szolgáló országa”. De amilyen spórolósak és óvatosak voltak a Hohenzollern királyok, seregeiket csak ritkán vezényelték hadba, és akkor is csak kisebb csatározásokra. 1740-ben például az ifjú II. („Nagy”) Frigyes meglepetésszerűen és kiváló ok nélkül megrohanta Habsburg Sziléziát, kirombantva ezzel az osztrák örökösödési háborút. De amint az osztrákok belenyugodtak, hogy elvesztették ásványi kincsekben gazdag tartományukat, Frigyes kilépett a háborúból, és hagyta, hogy szövetségesei hadakozzanak tovább.

A porosz királyok nemcsak katonai és politikai, hanem gazdasági előnyök megszerzésére is fölhasználták hadseregüket. Félelmetes hírnevüknek köszönhetően támogatást szerezhettek a szövetségeseiktől, így nem kellett hite-

leket fölvenniük, és nem sorsa. Szép hasznót hűpán mezőgazdasági ur egyéb termelőegységek ezekkel a birtokokkal az tettek. Az állam hatékony gazdasága az akkori ru A munkaképes népesség lékenységű mezőgazdaságtól az ipari nagyhatalom

A Poroszország felemelkedése a királyság eltűnése. 177 lakosságát tekintve ped abban az esztendőben és Ausztria nekiláttak a politikai térképről. Aká bukásában is csak más zők, és elsődlegesek vo választófejedelemi rends parlament) akár egyetle zatát. A szegénység és szott a végeredménybe roghoz kötött jobbágy. Desura kegyeskedett ad volt, a népességnek kb. latilag földnélküli volt. dek többsége alig két t Lengyelország nagy m résztul az amsterdami ton a mezőgazdasági tel ország visszatért az öni

Minthogy Lengyelor lenné tette a koherens ilyesmi. Az egyik példa herceg uralkodása alatt területének egy részét vált. Jakab védővámok hadi- és kereskedelmi Nyugat-Indiában és egy kolatánál. Ezt az épper derékba törte a svéd-l fogságba esett, javait p phosz, mindent újakei ságot kifejlesztette, és

lem korlátozását, biológiai szegélentett), és így tudományi) tanítványnokok képem rendelkezett a ehessen. Néhány és tekintélyének onala látta kárát. át Hohenzollern ány történést és emben ne ítélje el zollern-dinasztia sztófejedelemség rtoát, 1618-ban es háború nagy edelem" 1640-es t, akik Branden- o európai ország- gtaláljuk az ügy- l a védővámokat, , valamint a kül- yeket, hogy tele- kozik ez a francia i). De vállalkozá- sa játszotta a leg- általuk kiépített ak megkövetel- éssel olyan haté- i volt párja Euró- volt, amely időn- gy egy porosz ge- nek volt egy had- t és élelemszállí- : voltak a Hohen- s akkor is csak ki- Frigyes meglepe- ziat, kiobbantva k belenyugodtak, Frigyes kilépett a vább. gazdasági előnyök hírnevüknek kö- nem kellett hite-

leket fölvenniük, és nem is várt rájuk a legtöbb abszolút uralkodó szomorú sorsa. Szép hasznot húztak még koronabirtokaikból is, amelyeken nem csupán mezőgazdasági uradalmak voltak, hanem szénbányák, vasöntödék és egyéb termelőegységek is. Okos gazdálkodással és alapos elszámoltatással ezekkel a birtokokkal az állami összevételeknek sokszor a felét is megtermeltették. Az állam hatékonyságához és hatalmához képest azonban az ország gazdasága az akkori normák szerint csak mérsékelt fellendülést mutatott. A munkaképes népesség túlnyomó többségét még mindig az alacsony termelékenységű mezőgazdaság foglalkoztatta, és Poroszország nagyon messze volt attól az ipari nagyhatalomtól, amellyé Németország a XIX. század végén vált.

A Poroszország felemelkedésével szembeni másik végleten ott volt a lengyel királyság eltűnése. 1772 előtt Lengyelország területét tekintve a harmadik, lakosságát tekintve pedig a negyedik legnagyobb állam volt Európában. Am abban az esztendőben hatalmasabb szomszédai, Oroszország, Poroszország és Ausztria nekiláttak a feldarabolásához, és Lengyelország 1795-re eltűnt a politikai térképről. Akárcsak Poroszország felemelkedésében, Lengyelország bukásában is csak másodlagos szerepet játszottak a tisztán gazdasági tényezők, és elsődlegesek voltak a katonai és politikai faktorok, például a gyöngé választófejedelmi rendszer és a *liberum veto*, melynek segítségével a *szejm* (a parlament) akár egyetlen tagja is érvényteleníthette az egész ülészak határozatát. A szegénység és a gazdasági elmaradottság azonban igencsak belejátszott a végeredménybe. A népességnek kb. a kétharmada a törvény szerint is röghöz kötött jobbágy volt, és csak annyi joggal rendelkezett, amennyit a földesura kegyeskedett adományozni neki. A lengyel nemesség igen szépszámu volt, a népességnek kb. 8%-át tette ki, de többsége maga is szegény és gyakorlatilag földnélküli volt. Az országban a gazdaság legfőbb forrását képező földek többsége alig két tucat család kezében volt. A XVI. és XVII. században Lengyelország nagy mennyiségben exportált gabonát, főleg Danzigon keresztül az amszterdami piacra. De ahogy a XVIII. században megnőtt Nyugaton a mezőgazdasági termelés, csökkent a lengyel gabona iránti kereslet, és az ország visszatért az önálló gazdálkodáshoz.

Mint hogy Lengyelországban a hatékony központi hatalom hiánya lehetett volna a koherens gazdaságpolitikát, egyes területein mégiscsak létezett ilyesmi. Az egyik példa a Kurlandi Hercegség (6/4. ábra). Az energikus Jakab herceg uralkodása alatt a XVII. század közepén (1638–1682) a mai Lettország területének egy részét elfoglaló Kurland igazi merkantilista mintaállammá vált. Jakab védővámokkal és szubvenciókkal igyekezett fellendíteni az ipart, hadi- és kereskedelmi flottát építtetett, és még megvette Tobago szigetét is Nyugat-Indiában és egy kis gyarmatot Nyugat-Afrikában a Gambia folyó torkolatánál. Ezt az éppen csak megindult fejlődést azonban sajnálatos módon derékba törte a svéd-lengyel háború (1655–1660), melyben Jakab herceg fogságba esett, javait pedig elrabolták. A háború után mint valami Szisüphosz, mindent újrakezdett, de Kurlandnak nem sikerült dinamikus gazdaságot kifejlesztenie, és 1795-ben Lengyelországgal együtt eltűnt a térképről.

6/4. ábra. Kurland és szomszédai

Kurland példája jól szemlélteti a tudatos állampolitika eredményességének korlátait az újkor elején.

Az állam gazdaságalkító képességének fogyatékosságaira még jobban rávilágít Európa legnagyobb és egyik leghatalmasabb országának, Oroszországnak a története. A XVI. és XVII. században Oroszország a Nyugattól politikailag és gazdaságilag nagyrészt elszigetelten fejlődött. Gyakorlatilag tenger nélküli országgént nagyon csekély távolsági kereskedelemmel rendelkezett, bár 1553 után valami kevés áru be is jött és ki is ment a távoli északon lévő Arhangelszk kikötőjén keresztül, amely évente csak három hónapig volt megközelíthető. A népesség túlnyomó része önellátó földművelést folytatott, kiterjedt volt a jobbágyság intézménye, és a jobbágyterhek az évszázadok során egyre csak súlyosbodtak. S időközben a szépszájú lázadás, polgárháború és palotaforradalom ellenére is a cár hatalma egyre nőtt. Amikor 1696-ban I. („Nagy”) Péter egyeduralkodóként trónra lépett, hatalma az orosz államon belül megingathatatlan volt.

Nagy Péter tudatos zálásához, vagyis nyugatoncait nyugati stílus te, rengeteget utazott katonai erődítménye kekat adományozott külfjenek le Oroszországba ti-tenger egyik nyúlván földön fölépítette Szeri kötő volt, mint Arhan minden politikai intézkessze befolyását, növe Oroszországot. (Péter l állandó, többnyire tám hatékonyabb adórends igazgatását, amelynek f sön, amennyit csak lehü ipar nem volt képes les kor állami tulajdonbar nyákat és posztógyarak reket is alkalmazott, aki volna. De mert a helyi i kényszerrel kötött jobb Csak a réz- és vasiparba ahol az olcsó és bősége nyeket teremtett. Péter elsorvadt, hajóhadából szív, szinte minden teri elegendő bevételt prod eltartására. Egyik utód terheli két olyan, állan hatással voltak a gazda papírpénz kibocsátásá a parasztság, hagyomá rajta az állam és a földé pusztá létfenntartáshoz Svédország a XVI. volt, ami elég meglepő bőséges természeti kin nek és vasnak köszönh apparatusának. A svéd szert saját országukbar nyolországban sem vol szférában érvényesített

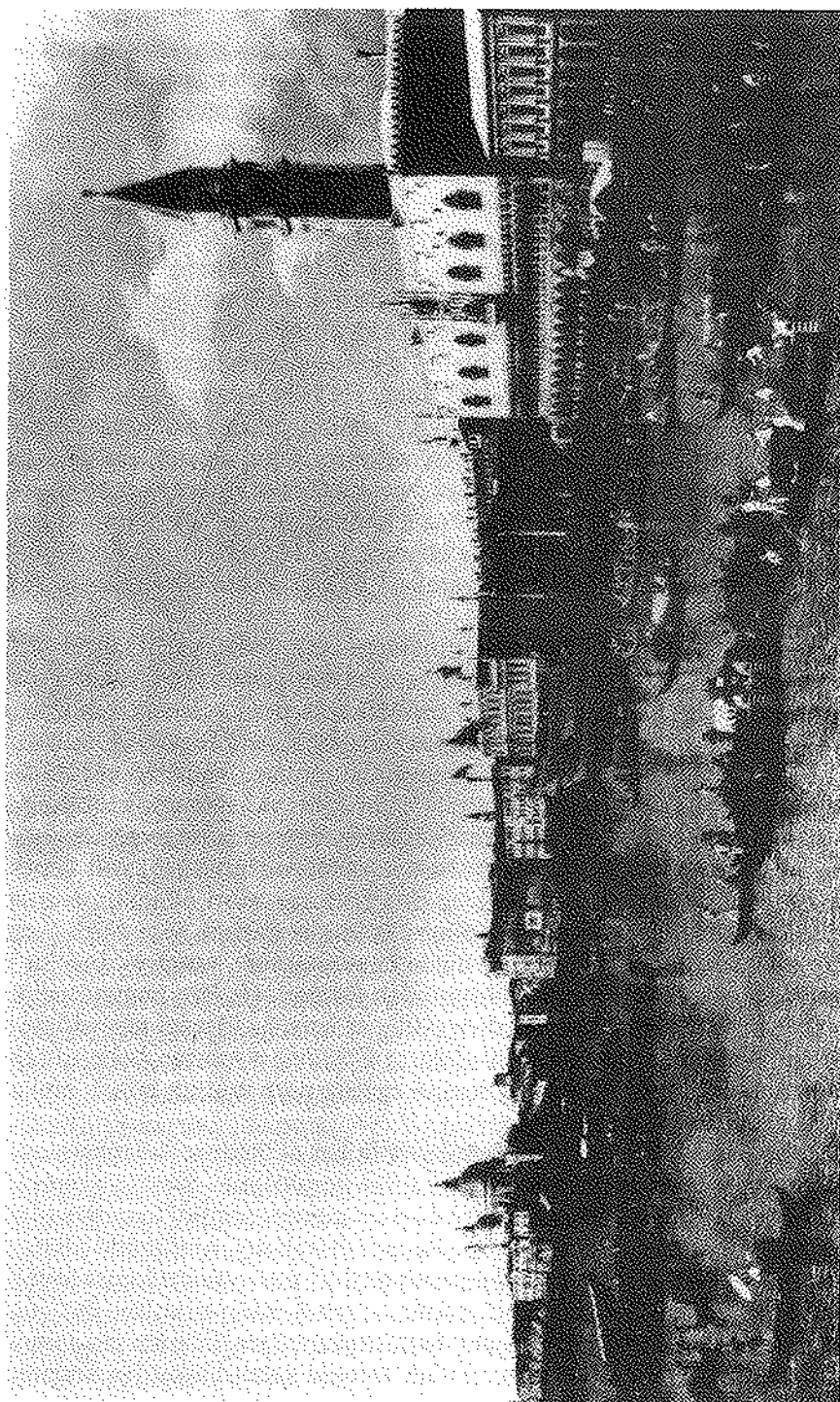

lményességének

még jobban rá-
ak, Oroszország-
Nyugattól politi-
korlatilag tenger
el rendelkezett,
eli északon lévő
őnapig volt meg-
ést folytatott, ki-
vszázadok során
polgárháború és
kor 1696-ban I.
z orosz államon

Nagy Péter tudatosan kezdett hozzá országa s benne a gazdaság modernizálásához, vagyis nyugatosításához. Az olyan kicsinységek mellett, hogy udvaroncait nyugati stílusú öltözékek viselésére és szakálluk lenyírására kötelezte, rengeteget utazott Nyugatra, és tanulmányozta az ipari technológiát, de a katonai erődítményeket és szabályzatokat is. Szubvenciókat és privilégiumokat adományozott külföldi kézműveseknek és vállalkozóknak, hogy telepedjenek le Oroszországban, és ott folytassák mesterségüket. A Finn-öböl, a Balti-tenger egyik nyúlványa végénél a svédektől nem sokkal azelőtt elhódított földön fölépítette Szentpétervárt, „ablakát a Nyugatra”. Ez kényelmesebb kikötő volt, mint Arhangelszk, és Péter nekilátott hadiflottát építeni. Péter minden politikai intézkedését és reformját az a kívánság mozgatta, hogy kiterjessze befolyását, növelje országa területét, s katonai nagyhatalommá tegye Oroszországot. (Péter hosszú uralkodása alatt, két évet leszámítva, az ország állandó, többnyire támadó háborút viselt.) E célból új, és reményei szerint hatékonyabb adórendszert vezetett be, és megreformálta centralizált államigazgatását, amelynek funkciója az volt, az ő szavai szerint, hogy „pénzt gyűjtson, amennyit csak lehetséges, mert a pénz a háború ütőere”. Amikor a hazai ipar nem volt képes leszállítani az általa igényelt hadfelszerelési cikkeket, akkor állami tulajdonban lévő fegyvergyárakat, hajógyárakat, öntödéket, bányákat és posztógyárakat létesített, amelyekben nyugati műszaki szakembereket is alkalmazott, akiknek a helybéli munkaerő betanítása is a feladatuk lett volna. De mert a helyi munkaerő főként írástudatlan, s adott foglalkozásához kényszerrel kötött jobbágyságból állt, a próbálkozás nem sok sikert hozott. Csak a réz- és vasiparban születtek életképes vállalatok, méghozzá az Uralban, ahol az olcsó és bőséges érc, fa és vízi energia különösen kedvező körülményeket teremtett. Péter halála után az általa létrehozott vállalkozások többsége elsorvadt, hajóhadából csak roncsok maradtak, és még szélsőségesen regreszszív, szinte minden terhet a parasztokra hárító adórendszere sem volt képes elegendő bevételt produkálni a hadsereg és a felduzzasztott államapparátus eltartására. Egyik utódját (a szintén „Nagy”) Katalin cárnőt nagy felelősség terheli két olyan, államháztartás-beli újítás bevezetéséért, amelyek pusztító hatással voltak a gazdaságra: a külföldi hitelek fölvételéért és a nagy tömegű papírpénz kibocsátásáért. Mindeközben pedig az igazi gazdasági termelőerő, a parasztság, hagyományos technikával túrta a földet, s miután behajtották rajta az állam és a földesúr adóját is, semmi egyebe nem maradt annál, ami a pusztta létfenntartáshoz kellett.

Svédország a XVI. és XVII. században politikai és katonai nagyhatalom volt, ami elég meglepő, ha csekély népességére gondolunk. Sikerét egyrészt bőséges természeti kincseinek, s főként a haderő szempontjából lényeges réznek és vasnak köszönhetette, másrészt pedig igen hatékonyan működő államapparátusának. A svéd királyok már korán olyan fokú abszolút uralomra tettek szert saját országukban, amelynek Európában sehol, még Francia- és Spanyolországban sem volt párja. Ezenfelül hatalmukat végre főként a gazdasági szférában érvényesítették – meggondolatlan katonai kalandjaikat leszámítva,

6/5. ábra. Velence kikötője. Velence, a korábban oly hatalmas áruforgalmi központ egyre csak hanyatlott a XVII. és a XVIII. században, de azért nem veszítette el minden kereskedelmi funkcióját. A kikötőnek ezt a XVIII. század eleji látképét a város szülőtte festőgénéiusz, Canaletto örökítette meg. (Utánnymás a National Gallery, London igazgatóságának szíves engedélyével.)

amelyek aztán veresé
belső vámokat és illet
a kereskedelmet, egys
szisztémát vezettek t
amelyek elősegítették
tikai „húzás” volt így
holmra és néhány ma
szabad mozgásteret a
lalkozóknak (különös
doknak és vallonoknak
században, politikai h
nagyobb vasexportör

Itáliát most kihagyt
séből, mert újkori tör
áldozatává vált. Újra
szállták meg és korm
nem sok esélyük volt
csak a Velencei Közt
függetlenségét és val
1797-ben le nem roha
kedői fénykorát. Nag
Itáliában is (6/5. ábra.
vezető tengeri útvona
tos eltolódása a Föl
együtt háttérbe szorí
nyekre tőkéjük és egy
zadban jelentős gyapj
mékeik – üvegáru, p
Amikor aztán a gyapj
len holland, francia é
mezőgazdaságba keze
családok képviselőib
kedelmi és ipari hany
érték egyre csak csök
század elejének a 12%
jeszkedett.

A

A gazdasági etatizmu
Franciaország produ
politikai végrehajtás
miniszterére, Jean-B
sal rendelkezett, hog

amelyek aztán vereségükkel és visszahúzódásukkal végződtek. Eltörölték a belső vámokat és illetékeket, amelyek más országokban alaposan hátráltatták a kereskedelmet, egységesítették a súly- és mértékrendszert, egységes adózási szisztémát vezettek be, és egyéb olyan intézkedéseket is fogadtak, amelyek elősegítették az ipar és a kereskedelem fejlődését. Nem minden politikai „húzás” volt ilyen kedvező hatású – például a külkereskedelem Stockholmra és néhány más kikötővárosra való korlátozása –, de egészében véve szabad mozgásteret adtak mind a bennszülött, mind pedig a bevándorló vállalkozóknak (különösen a speciális szakismereteket és tőkét is hozó hollandoknak és vallonoknak), hogy fejlesszék az ország teljesítőképességét. A XVIII. században, politikai hatalmának hanyatlása után Svédország lett Európa legnagyobb vasexportőre.

Itáliát most kihagytuk a gazdaságpolitikai etatizmusnak ebből az áttekintéséből, mert újkori történelme korai időszakában a nagyhatalmi rivalizálások áldozatává vált. Újra és újra francia, spanyol és osztrák seregek dúlták föl, szállták meg és kormányozták városállamait és kis hercegségeit, így azoknak nem sok esélyük volt önálló politikát kezdeményezni vagy folytatni. Kivételt csak a Velencei Köztársaság képezett, amelynek sikerült megőriznie politikai függetlenségét és valamennyit a gazdasági virágzásból is, egészen addig, míg 1797-ben le nem rohanták a franciák. Velence a XV. század végén élte kereskedői fénykorát. Nagy birtokai voltak az Égei- és az Adriai-tenger mentén és Itáliában is (6/5. ábra.) Az oszmán törökök előrenyomulása, az Indiai-óceánra vezető tengeri útvonal fölfedezése és Európa gazdasági súlypontjának fokozatos eltolódása a Földközi-tenger vidékéről az Északi-tengerhez – mindez együtt háttérbe szorította Velencét. A velenceiek a megváltozott körülményekre tőkéjük és egyéb erőforrásaik reallokációjával reagáltak. A XVI. században jelentős gyapjúipart fejlesztettek ki a már egyébként is híres luxustermékeik – üvegáru, papír, nyomtatott könyvek – választékának bővítésére. Amikor aztán a gyapjúipar a XVII. században szembe találta magát a kíméletlen holland, francia és angol konkurenciával, sok velencei család odahaza a mezőgazdaságba kezdett befektetni. A kormányzat, vagyis a legtekintélyesebb családok képviselőiből álló oligarchia sikertelenül próbálta elhárítani a kereskedelmi és ipari hanyatlást. A velencei ipar és kereskedelem által előállított érték egyre csak csökkent. A XVII. század végén a gyapjuszövet-termelés a század elejének a 12%-át sem érte el. Velence stagnált, miközben Európa terjeszkedett.

A colbertizmus Franciaországban

A gazdasági etatizmus és nacionalizmus archetípusát a XIV. Lajos korabeli Franciaország produkálta. Lajos volt hozzá a szimbólum – és a hatalom –, de a politikai végrehajtás felelőssége több mint húsz esztendőn át (1661–83) főminiszterére, Jean-Baptista Colbert-re hárult. A főminiszter akkora befolyással rendelkezett, hogy a franciák megalkották a *colbertisme* terminust, amely

6/5. ábra. Velence kikötője. Velence, a korábban oly hatalmas áruforgalmi központ egyre csak hanyatlott a XVII. és a XVIII. században, de azért nem veszítette el minden kereskedelmi funkcióját. A kikötőnek ezt a XVIII. század eleji látképét a város szülőtte festőgeniusz, Canaletto örökítette meg. (Utánnomás a National Gallery, London igazgatóságának szíves engedélyével.)

többé-kevésbé szinonimája a más nyelvekben használatos merkantilizmusnak. Colbert megkísérelte szisztematizálni és racionalizálni az elődeitől örökölt gazdaság fölötti állami ellenőrzés apparátusát, de ebben teljes sikert sohasem ért el, még saját megelégedésére sem. Kudarcnak fő oka az volt, hogy nem tudott annyi állami bevételt kipréselni a gazdaságból, amennyi elég lett volna Lajos háborúinak és fényűző udvartartásának finanszírozására. Ez viszont részben a francia adórendszer – ha egyáltalán beszélhetünk itt bármilyen rendszerről – zűrzavarosságából adódott, amit Colbert képtelen volt megreformálni.

A királyság intézményének középkori felfogása szerint a királyt elvileg saját birtokainak jövedelme tartja el, bár képviselő-testületeiken keresztül tevékenykedő alattvalóik veszély, például háború idején engedélyezhetnek neki „rendkívüli” adókievetéseket. A százéves háború vége felé azonban az efféle „rendkívüli” adók a királyi bevételek állandó részévé váltak. Ráadásul a XV. század végére a király kivívta magának azt a jogot, hogy bármilyen képviselő-testületi beleegyezés nélkül fölemelje az adó mértékét vagy új adókat vessen ki. A XVI. század végére a megemelt adók, az árinfláció és a tényleges gazdasági növekedés következtében a század folyamán hétszeresére, a százéves háború befejezése (1453) óta pedig a tízszeresére nőttek a királyi adóbevételek. De még a pénzügyi felfutás sem tudta fedezni az itáliai hadjáratok, a XVI. század első hatvan évét kitöltő, a francia Valois királyok és a Habsburgok között dúló hosszú háborúsorozat és az azt követő vallási és polgárháborúk költségeit. Így aztán a királyok kénytelenek voltak más pénzszerezési lehetőségekhez, például a kölcsönhöz vagy a hivatali tisztségek kiárúsításához nyúlni.

A francia királyok már a középkorban, és különösen a százéves háború alatt is vettek föl kölcsönöket, de I. Ferenc (1515–47) trónra kerüléséig a királyi kölcsön nem volt állandó jellemzője a költségvetési rendszernek. Attól kezdve viszont a fölvelt kölcsön összege állandóan nőtt, kivéve azokat az eseteket, amikor a korona önkényesen felfüggesztette a törlesztést, és leírta a kölcsöntőke értékét. Az ilyen, részleges csődök eredményeképpen aztán az uralkodók még nehezebben juthattak kölcsönhöz, de még így is vettek föl hiteleket, még súlyosabb kamatokra. Ezenkívül a korona még a hivatali (bírói, kincstári és közigazgatási) tisztségek áruba bocsátásával is növelte bevételeit. Ez a megoldás nem volt ismeretlen a többi országban sem, de Franciaországban rendszeresített gyakorlattá vált. Egyes szaktekintélyek azt állítják, hogy az ebből befolyt pénz a királyi bevételeknek nem kevesebb mint egyharmadát tette ki. Ez valószínűleg túlzás, de azt bátran mondhatjuk, hogy sok olyan év volt, amikor elérte e bevételek 10–15%-át. Ez a gyakorlat rövid távon elérte célját, hosszú távon azonban tökéletesen romboló hatású volt. Egy halom olyan, új hivatal nőtt ki belőle, amely semmiféle funkcióval nem rendelkezett, vagy éppenséggel csak nyűg volt a nép nyakán (akadt olyan poszt, amelyre két vagy több személyt is kineveztek), és egyre nagyobb terhet jelentett a kormánynak a végső soron az adófizetőknek. Olyan embereket juttatott ezekbe a hivatalokba, akik nem értettek semmihez, vagy nem érdekelték őket a vállalt köte-

lesség teljesítése – terjesztetve a gazdag kö-
robe-ba, kivonva anyagi
az állami felhasználás cé-
ségét.

A hivatalok és hivata-
volt magánvállalkozásra
behajtani adóbevételein-
dag bankárok voltak; az
befizetése fejében mon-
begyűjtésére. Ilyenek vo-
fogyasztási adók); a gyí-
azonban idővel a vásár-
adótétellel változott); és
árak után szedtek be a
szerette volna megrefor-
rólni, de nem sikerült ne-
lekre. A XVIII. század r-
sára Colbert egyes követ-
megpróbálták megrefor-
ték a szabadkereskedel-
hivatalnokok, az adóber-
aztán az is hozzájárult a
gime összeomlásának ke-
bevételt produkálni.

Az adórendszer meg-
sérleteiken kívül Colber-
fokozni a francia gazd-
igyekezik fokozni katon-
adtak ki a gyártmányok
kapcsolatban. Támoga-
hogy fokozzák a minősé-
velése volt. Szubvenció-
azért, hogy zavartalan l-
részt pedig azért, hogy
delmi mérleg érdekében
ték be.

A francia királyok a s-
lásához és ezzel együt-
(1461–83) megtiltotta s-
telt, ugyanakkor külön-
vásárokat, s ezzel való-
kiterjesztette a municip-
se érdekében tette. Az

merkantilizmus-
az elődeitől örö-
teljes sikert so-
ka az volt, hogy
mennyi elég lett
rozására. Ez vi-
nk itt bármilyen
len volt megre-

ályt elvileg saját
keresztül tevé-
lyezhetnek neki
onban az efféle
Ráadásul a XV.
ilyen képviselő-
dókat vessen ki.
leges gazdasági
zázéves háború
óbevételek. De
a XVI. század
gok között dúló
költségeit. Így
gekhez, például

es háború alatt
iléség a királyi
k. Attól kezdve
at az eseteket,
írta a kölcsön-
n az uralkodók
hitelek, még
ói, kincstári és
it. Ez a megol-
szágban rend-
hogy az ebből
madát tette ki.
olyan év volt,
n elérte célját,
alom olyan, új
ezett, vagy ép-
elyre két vagy
a kormányzat-
ezekbe a hiva-
a vállalt köte-

lesség teljesítése – terjesztve ezzel a szakszerűtlenséget és a korrupciót. És le-
hetővé tette a gazdag közrendűek számára, hogy bekerüljenek a *noblesse de la*
robe-ba, kivonva anyagi javaikat a termelő vállalkozásokból, átengedve azokat
az állami felhasználás céljaira, s felszámolva ezzel további adóztatásuk lehető-
ségét.

A hivatalok és hivatalnokok megszáporodása ellenére a korona kénytelen
volt magánvállalkozásra támaszkodni, és a főadóbérlői intézmény segítségével
behajtani adóbevételeinek túlnyomó hányadát. Az adóbérlők általában gaz-
dag bankárok voltak; az állammal szerződést kötöttek, mely szerint átalánydíj
befizetése fejében monopóliumot kaptak bizonyos, meghatározott adófajták
begyűjtésére. Ilyenek voltak például az *aides* (árucikkek széles körére kivetett
fogyasztási adók); a gyűlölt *gabelle* (eredetileg a só fogyasztási adója, amely
azonban idővel a vásárolt vagy fogyasztott só mennyiségétől független, fix
adótétellé változott); és főként a sokféle vám és illeték, melyeket a szállított
árak után szedtek be az országon belül is, és az államhatárokon is. Colbert
szerette volna megreformálni a rendszert, s főként a belső vámhatárokat eltö-
rölni, de nem sikerült neki, mert a koronának túl nagy szüksége volt a bevéte-
lekre. A XVIII. század második felében a felvilágosodás és a fiziokraták hatá-
sára Colbert egyes követői, nevezetesen a közgazdász Jacques Turgot valóban
megpróbálták megreformálni a rendszert, és az országon belül megteremtet-
ték a szabadkereskedelmet. De az ezt ellenző érdekszövetségek, s bennük a
hivatalnokok, az adóbérlők és az arisztokraták megbuktatták Turgot-t. Végül
aztán az is hozzájárult a rendi gyűlés 1789-es összehívásához és az ancienst ré-
gime összeomlásának kezdetéhez, hogy az adórendszer képtelen volt elegendő
bevételeket produkálni.

Az adórendszer megreformálására és bevételeinek fokozására irányuló kí-
sérleteiken kívül Colbert, valamint elődjei és utódjai is valahogy úgy próbálták
fokozni a francia gazdaság termelékenységét, ahogy egy kiképzőörmmester
igyekszik fokozni katonái teljesítményét. Nagyszámú parancsot és rendeletet
adtak ki a gyártmányok technikai paramétereivel és a kereskedői viselkedéssel
kapcsolatban. Támogatták a céhek számának növelését, azzal az ürüggyel,
hogy fokozzák a minőség-ellenőrzést, ám az igazi cél a beszedhető pénzek nö-
velése volt. Szubvenciókkal támogatták a királyi manufaktúrákat, egyrészt
azért, hogy zavartalan legyen az uralkodó luxuscikkekkel való ellátása, más-
részt pedig azért, hogy új iparágakat teremtsenek. A „kedvező” külkereske-
delmi mérleg érdekében tiltások és magas védővámok egész rendszerét vezet-
ték be.

A francia királyok a százéves háború után láttak hozzá hatalmuk centralizá-
lásához és ezzel együtt a gazdaság fokozottabb ellenőrzéséhez. XI. Lajos
(1461–83) megtiltotta a francia kereskedőknek a genfi vásárokon való részvé-
telét, ugyanakkor külön privilégiumokkal hozta előnyösebb helyzetbe a lyoni
vásárokat, s ezzel valószínűleg elősegítette fejlődésüket. A királyi felügyeletet
kiterjesztette a municipális céhekre is, de ezt főként a királyi bevételek növelé-
se érdekében tette. Az itáliai háborúk egyik eredménye az volt, hogy nőtt az

arisztokrácia igénye azon luxuscikkek iránt, amelyekkel a király és tisztjei találkozott ott. I. Ferenc és utódai itáliai kézműveseket hozattak, és privilegizált *manufacture royales*-ban helyezték el őket, hogy selymet, gobelint, porcelánt, különleges üvegárut és efféléket gyártsanak. Ennek igen nagy lett a kulturális és művészeti jelentősége az elkövetkező évszázadokban, de a selyemipart leszámítva közvetlen gazdasági hatása alig volt. Az 1562-től 1598-ig tartó vallásháborúk rengeteg bajt és nyomorúságot hoztak, és lehetetlenné tették a racionális és következetes gazdaságpolitikát.

Az az ember, akit a gazdasági *étatisme* még Colbert-nál is jelentősebb megalapítójának kell tekintenünk, Sully hercege volt, IV. Henrik (1589–1610) főminisztere. Sullyt energikus, rátermett hivatalnokként szokták emlegetni, aki növelte a bevételeket és csökkentette a kiadásokat, ám kétes örökségéről két, 1598-ban, nem sokkal Henrik hatalmának megszilárdítása után bevezetett és általában Henriknek tulajdonított intézkedés árulkodik, igen beszédesen. Egyrészt a nantes-i ediktumban Henrik némi toleranciát juttatott kifejezésre a protestánsokkal szemben (Sully győzködte a leginkább Henriket, hogy trónjának megszilárdítása érdekében térjen át a katolikus hitre, bár ő maga megmaradt protestánsnak). Másrészt pedig önkényesen, rendelet útján leírta a rendezetlen királyi kölcsönöknek mind a kamat-, mind pedig a tőketartozását, ami tulajdonképpen nem más volt, mint a részleges csőd királyi bejelentése. Sully erős híve volt ugyan a királyi abszolútizmusnak, de tisztán látó pénzügyi szakemberként ellenezte a *manufactures royales* támogatását, ám a király ennek ellenére is folytatta azok létrehozását. 1610-ben, a király halálakor 48 ilyen manufaktúra létezett, s ebből negyvenet 1603 után alapítottak. Sully még jellegzetesebb sikerei közé tartozik az, hogy növelni tudta a salétrom, a puskapor, a muníció és főként a só előállításának királyi monopóliumából származó bevételeket. Ezek a monopóliumok már évtizedek óta szerepeltek a törvénykönyvekben, de a végrehajtás igencsak laza volt. Sully szigorúan érvényt szerzett a törvénynek, még hozzá úgy, hogy például a *gabelle* bevétele csaknem megkétszereződött az ő hivatali ideje alatt.

Richelieu-t és Mazarint, akik Sully utódai voltak a főminiszteri poszton XIII. Lajos uralkodásának és XIV. Lajos kiskorúságának idején, nem érdekelték a pénzügyi és gazdasági ügyek, és nem is értettek azokhoz. Fő céljuk (saját pozíciójuk megszilárdításán kívül) az volt, hogy nemzetközi síkon növeljék Franciaország tekintélyét, s így aztán hagyták, hogy a pénzügyek százauhanjának a Sully előtti, siralmas állapotba. Colbert első feladata ezért az volt, hogy legalább a látszatát megteremtse valamiféle rendnek a szétzilált állami pénzügyekben, amelyet jellemző módon úgy ért el, hogy érvénytelenítette a királyi adósságoknak kb. egyharmadát. Colbert történelmi hírneve azonban abból a nagyrészt sikertelen törekvéséből származik, hogy megrendszabályozza és irányítsa a gazdaságot. Colbert nem volt valami nagy újító; szinte minden politikai intézkedésének megvolt már a történelmi precedense. Rendszerének sajátossága, túl azon, hogy ő viszonylag hosszú ideig volt hatal-

mon XIV. Lajos bizalma, valamint az, hogy mind

Colbert azt tekintette Franciaországot. 1664-vámokat vezetett be. A landok erre, megtorlások déseit. Az ilyen eszközök aztán az 1672-es, igazi véget, s a békeszerződés vámok visszaállítására.

Colbert-nek az ipar s lódtak az önellátás eléré. Részletesen előírta több lépését. Önmagában véülgyelői és bírói testülete jelentősen növelte a gyágyasztók is igyekeztek n tatni őket, olyan mérték kereskedelmi törvényt kedvezőbb hatással volt

Nagyratörő elképzelés birodalmat kiépíteni. A a lábukat Kanadában, N vetélkedésbe belemerül pontoknak. Colbert a n gyámkodó rendelkezése lisztikus részvénytársasá kereskedelem lebonyolít és Afrikával kereskedő, modelljeiktől eltérően, együttműködve jöttek le hatalmazottak voltak, és messég tagjait birták vaj alatt e cégek mindegyik

Colbert hithű katolik nantes-i ediktumban r gyöngye utódja beleegye testáns eretnokséget. 16i többsége elmenekült a t érvényesülő, bénító pa együtt olyan mély gazda csak a spanyol örökösö

rály és tisztjei tak-
k, és privilegizált
elint, porcelánt,
y lett a kulturális
a selyemipart le-
598-ig tartó val-
enné tették a ra-

jelentősebb meg-
ik (1589–1610)
okták emlegetni,
étes örökségéről
isa után beveze-
k, igen beszéde-
tuttatott kifeje-
Henriket, hogy
tre, bár ő maga
felet útján leírta
ig a tőketartozá-
l királyi bejelen-
de tisztán látó
ogatását, ám a
, a király halála-
tán alapítottak.
ni tudta a salét-
ilyi monopóliu-
zedek óta szere-
olt. Sully szigo-
ául a *gabelle* be-

iszterei poszton
jén, nem érde-
khoz. Fő céljuk
tközi síkon nö-
vényügyek visz-
eladata ezért az
k a szétzilált ál-
y érvénytelení-
énelmi hírneve
hogy megrend-
umi nagy újító;
mi precedense.
deig volt hatal-

mon XIV. Lajos bizalmas minisztereként, intézkedéseinek energikussága volt, valamint az, hogy mindenről igen részletes feljegyzést készített.

Colbert azt tekintette egyik fő céljának, hogy gazdaságilag önellátóvá tegye Franciaországot. 1664-ben még magasabb, gyakorlatilag megfizethetetlen vámokat vezetett be. A francia kereskedelemben komoly szerepet játszó hollandok erre, megtorlásképpen, meghozták a maguk diszkriminációs intézkedéseit. Az ilyen eszközökkel folytatott kereskedelmi háborúzás is hozzájárult aztán az 1672-es, igazi háború kitöréséhez, de ez a háború patthelyzettel ért véget, s a békeszerződésben Franciaország kötelezettséget vállalt az 1664-es vámok visszaállítására.

Colbert-nek az ipar szabályozására irányuló intézkedései kevésbé kapcsolódtak az önellátás elérésének céljához, bár nem is álltak attól olyan távol. Részletesen előírta több száz termék manufaktúrabeli gyártásának minden lépését. Önmagában véve ez a gyakorlat nem volt újdonság, de Colbert felügyelői és bírói testületeket is létrehozott a rendelkezések végrehajtására, ami jelentősen növelte a gyártási költségeket. A szabályokat a gyártók is és a fogyasztók is igyekeztek megkerülni, de amilyen mértékben sikerült végrehajtani őket, olyan mértékben hátráltatták a műszaki fejlődést. Colbert-nek a kereskedelmi törvényt kodifikáló Kereskedelmi Rendelete (1673) sokkal kedvezőbb hatással volt a gazdaságra.

Nagyratörő elképzeléseinek részeként Colbert a tengerentúlon is igyekezett birodalmat kiépíteni. A franciák már a XVII. század első felében megvetették a lábukat Kanadában, Nyugat-Indiában és Indiában is, de az európai hatalmi vetélkedésbe belemerülve nem sok támogatást nyújtottak ezeknek a támaszpontoknak. Colbert a másik végletet képviselve minden részletre kiterjedő, gyámkodó rendelkezések tömegével árasztotta el a gyarmatokat. Monopolisztikus részvénytársaságokat is alapított a Kelet- és Nyugat-Indiával való kereskedelem lebonyolítására (a Baltikummal és Oroszországgal, Levantéval és Afrikával kereskedő, hasonló cégek mellett); csakhogy holland és angol modelljeiktől eltérően, amelyek magánkezdemenyezésből és az állammal együttműködve jöttek létre, a francia vállalatok valójában kormányzati meghatalmazottak voltak, és magánszemélyeket, köztük a királyi család és a nemesség tagjait bírták vagy kényszerítették rá a befektetésre. Pár év leforgása alatt e cégek mindegyike a csőd szélére jutott.

Colbert hithű katolikus volt ugyan, mégis támogatta a hugenottáknak a nantes-i ediktumban rögzített, korlátozott szabadságjogait. Halála után gyöngye utódja beleegyezését adta Lajos elhatározásához, hogy kiirtja a protestáns eretnokséget. 1685-ben vissza is vonták az ediktumot, és a hugenották többsége elmenekült a toleránsabb országokba. Mindez Colbert továbbra is érvényesülő, bénító paternalizmusával és Lajos katasztrofális háborúival együtt olyan mély gazdasági válságba taszította Franciaországot, amelyből az csak a spanyol örökösödési háború után tudott kikecmeregni.

Hollandia bámulatos előretörése

Hollandia gazdaságpolitikája lényegesen különbözött a korábban áttekintett nemzetállamokétól. Ennek két fő oka volt. Először is, a Holland Köztársaságban az államszerkezet egészen más volt, mint a kontinentális Európa abszolút monarchiáiban. Másodsor, a holland gazdaság sokkal jobban függött a nemzetközi kereskedelemtől, mint bármelyik nagyobb szomszédországa.

Az 1579-es Utrechti Unió, a hét északi tartománynak végül az Egyesült Németalföld vagy Holland Köztársaság létrejöttét eredményező megállapodása inkább egy védelmi jellegű szövetség volt a spanyolok ellen, s nem egy nemzetállam megalapítása. A köztársaság törvényhozó testülete, a Staate Generale kizárólag a külpolitikával foglalkozott, s a belpolitikai ügyek intézését maradéktalanul a tartományi államok és városi tanácsok nevelőire bízta. Ezenkívül a határozatokat egyhangú szavazással lehetett csak meghozni, s minden tartomány egy szavazattal rendelkezett. Ha nem sikerült megegyezni, akkor a delegatusoknak vissza kellett térniük tartományi államukba konzultációra és instrukcióért. A tartományi államok a legnagyobb városok irányítása alatt álltak. A városokat pedig 20–40 tagú önfenntartó tanácsok kormányozták, amelynek tagjai alkották a Holland Köztársaság tényleges uralkodó rétegét (a burgher-oligarchiákat). Az ilyen oligarchia tagjait eredetileg a városok leggazdagabb kereskedői közül választották (legalábbis Holland és Zeeland tartományban; a kevésbé urbanizálódott keleti és északi tartományokban a helyi nemesség és a jómódú parasztok játszottak jelentősebb szerepet). Különösen a XVII. század közepén volt erős az az általános tendencia, hogy ennek az uralkodó csoportnak a tagjait, akiket „regens”-eknek neveztek, nem az aktív kereskedők, hanem inkább a földbirtokosok és kötvénytulajdonosok *járadékélvező* osztályából válogassák össze. Mindazonáltal a régensek általában kereskedőcsaládokból származtak, házassági kapcsolatban álltak velük, és tisztában voltak és rokonszenveztek is azok igényeivel és kívánságaival (lásd 6/6. ábra).

A hollandok a XVII. század elején lettek kereskedelmi nagyhatalommá, s ez a hatalom legalább a század közepéig csak tovább fokozódott. A holland kereskedelmi fölény bázisait az ún. „anyakereskedelmi” kapcsolatok alkották, amelyek a holland kikötőket az Északi-tenger, a Baltikum, a Vizcayai-öböl és a Földközi-tenger kikötőivel kötötték össze. Ebben a régióban a holland hajóforgalom az összforgalom háromnegyedét tette ki. A Baltikumból gabonát, fát és hajófelszerelési anyagokat szállítottak egész Nyugat- és Dél-Európába, a Portugáliából és a Vizcayai-öbölből származó sóért, saját iparcikkeikért, főként textilárukért és heringért cserébe. A heringhalászat különleges helyet foglalt el a holland gazdaságban, a népesség egynegyede volt vele közvetlen vagy közvetett kapcsolatban. A szárított, füstölt és sózott heringnek nagy volt a keletje a friss húsban állandóan szűkölködő Európában. A hollandok már a XV. században kifejlesztettek egy módszert a hal tengeri lesózásáról, ami lehetővé tette, hogy a halászflootáknak ne kelljen minden este visszatérniük a

6/6. ábra. Holland kereskedelmi kapcsolatok a XVII. század közepén

kikötőbe, hanem akár tengeren a skót és az a érték el, mint a Balti- guk szállították a hals Földközi-tenger men

ábban áttekintett
and Köztársaság-
Európa abszolút
obban függött a
nszédországé.
égül az Egyesült
yező megállapo-
ellen, s nem egy
stülete, a Staate
cai ügyek intézé-
nevelőire bízta.
sak meghozni, s
ült megegyezni,
ukba konzultá-
rosok irányítása
sok kormányoz-
s uralkodó réte-
etileg a városok
and és Zeeland
ományokban a
zerepet). Külö-
cia, hogy ennek
tek, nem az ak-
ajdonosok jára-
nsek általában
lltak velük, és
nságaival (lásd

atalommá, s ez
. A holland ke-
latok alkották,
cayai-öböl és a
i holland hajó-
ból gabonát, fát
l-Európába, a
cikkeikért, fő-
önleges helyet
vele közvetlen
nek nagy volt a
llandok már a
ásáról, ami le-
isszatérniük a

6/6. ábra. Holland kereskedő. Bartholomeus van der Helst festményén Daniel Bernard, a XVII. század közepén élt gazdag holland üzletember látható. (Van der Helst: Museum Boymans-van Beuningen, Rotterdam)

kikötőbe, hanem akár hetekig is a nyílt vízen maradhassanak. Az Északi-tengeren a skót és az angol partok mentén halászva, hamarosan olcsóbb árakat értek el, mint a Balti-tengeren dolgozó Hansa- és skandináv halászok, és maguk szállították a halat föl a német folyókon, Franciaországban, Angliában, a Földközi-tenger mentén és magában a Baltikumban is.

A heringexport mellett a hollandok arra szakosodtak, hogy mások áruát szállítsák, de volt néhány exportcikkük is. A hollandoknál a mezőgazdaság, annak ellenére, hogy a munkaerőnek jóval kisebb hányadát foglalkoztatta, mint másutt Európában, a legtermelékenyebb volt, és olyan nagy értékű termékekre specializálódott, mint a vaj, a sajt és az ipari termények. A hollandoknak nem voltak olyan ásványkincseik, mint a szén és az ércek, importáltak viszont nyersanyagokat és félkész termékeket, például durva gyapjúposztót Angliából, majd készáruként exportálták azokat. A műszaki tökélyre fejlesztett hajógyártás a baltikumi faimportra támaszkodott, de nemcsak a holland kereskedelmi, hadi- és halászfloottát látta el hajóval, hanem más országokat is. A vitorla- és kötélgyártó ipar szintén külföldről kapta a lent és a kendert.

Észak-Hollandia, s különösen Holland és Zeeland tartomány nagyon sokat köszönhet az Európa más részeiből érkező szabad bevándorlóknak. Közvetlenül a holland felkelés után nagyszámú flamand, brabanti és vallón özönlött az északi városokba, és a bevándorlók többsége kereskedő és szakképzett kézműves volt. Amszterdam azért is válhatott oly könnyen Európa legnagyobb kereskedelmi központjává, mert ide költöztek át az elesett Antwerpen kereskedői és bankárai, s vitték magukkal kapitalista knowhow-jukat és likvid tőkéjüket. Az elkövetkező években tovább érkezett a humán és a pénztőke az országba – jöttek a vallási menekültek Dél-Hollandiából, a zsidók Spanyolországból és Portugáliából, és 1685 után a hugenották Franciaországból. Ezek a bevándorlási hullámok jelezték is, és erősítették is az akkori időkben páratlanul toleráns holland valláspolitikát. S bár a kálvinista fanatikusok egyszer-egyszer megkíséreltek bevezetni valami új vallási ortodoxiát, a kereskedő-oligarchiáknak sikerült megvédeniük a vallási és a gazdasági szabadságot is, mind a katolikusok, mind a zsidók, mind pedig a protestánsok számára.

A hollandokat őszintén foglalkoztatta a szabadság kérdése, különösen ami a tengerek szabadságát illeti. A hollandok, ez a kis hajósnép, akiket sokkalta népesebb és hatalmasabb szomszédok vettek körül (s akiket, mint általában, most is Holland tartomány és Amszterdam városa vezetett), szembeszálltak a spanyolokkal, akik uralmuk alá akarták vonni az Atlanti-óceán nyugati medencéjét és a Csendes-óceánt, a portugálokkal, akiknek az Atlanti-óceán déli részére és az Indiai-óceánra fáj a foguk, és az angolokkal, akik sajátjuknak kiáltották ki a „brit tengereket”, ideértve a La Manche csatornát is. Hugo de Groot (Grotius) holland jogtudós tárgyalási védőbeszédként írta meg híres értekezését, a *Mare Liberum*-ot a tengerek szabadságáról; a tárgyalások 1609-ben fegyvernyugvást hoztak, az értekezés pedig a nemzetközi jog egyik fundamentuma lett. A XVII. század gyakori, szinte megszakítás nélkül folyó háborúiban a hollandok ragaszkodtak ahhoz a jogukhoz, hogy mint semlegesek a harcoló felek mindegyikének szállíthassanak árut, és készek voltak akár háborút is indítani e joguk megvédelmezésére. (Egyes holland kereskedők mellesleg attól sem riadtak vissza, hogy az ellenséggel üzleteljenek, s e gyakorlat fölött szemet hunyt a kormányzat.)

A kereskedelem és az államügyen álltak ki a szabadság igazgatási egységet alkotó országok. A további feldolgozásra és értékesítésre a kereskedők importját vagy exportját adók és illetékek kivették és illékony adódelmét szolgálták. A nemzetközi tétben a többi ország politikájával és kedvező fizetési mértékével központjává vált. A becslések szerint az évi ezüstbehozatala a holland függetlenségét megerősítette.

A szabadság volt a holland nem voltak sem olyan erős országban, a fő iparágai a céhrendszerből. Korlátozott volt, s az őket körülvevő akadályozták a falusi iparban és kereskedelemben. A halászatot a „Halászati Kollégium” irányította, a hajók részét, a ring-halászatot. A Kollégium zésével, és szigorú minőségirányítással. Ezek a kollégiumok amíg a hollandok majdnem ahogyan a többi népek folklórja a heringkereskedelemben, amely az egész holland gazdaság is volt.

Az általános szabadság a kapcsolatokban tértek. 1663-ban találóan megfogalmazták az afrikai partok felé fordított gálával szemben, ahol a királyi monopólium kereskedelmet, hanem a szabadkereskedelemben lévő részvétel tevékenykedő Kelet-Indiában, valamint Észak- és Dél-Indiában. Ezek tisztán kereskedelmi jöttek, hogy ebben a minőségben a kollégiumokkal szemben – hogy ne is beszéljünk, amelynek, ha területi kontroll

ogy mások árui a mezőgazdaság, it foglalkoztatta, nagy értékű termények. A hollandok, importáltak a gyapjúposztót tökélyre fejlesztés csak a holland országokat is. nt és a kendert. ny nagyon sokat lóknak. Közvet- s vallon özönlött szakképzett kéz- ópa legnagyobb ntwerpen keres- ukat és likvid tő- és a pénztőke az idők Spanyolor- országból. Ezek a időkben páratla- tikusok egyszer- át, a kereskedő- i szabadságot is, sok számára. különösen ami a iket sokkalta né- mint általában, szembeszálltak a eán nyugati me- tlanti-óceán déli ik sajátjuknak ki- rnát is. Hugo de t írta meg híres írgyalások 1609- jog egyik funda- élkül folyó hábo- int semlegesek a voltak akár hábo- reskedők melles- s e gyakorlat fő-

A kereskedelem és az ipar ügyeiben a hollandok már nem ennyire egyértelműen álltak ki a szabadság mellett. Általánosságban szólva a (tényleges köz- igazgatási egységet alkotó) városok szabadkereskedelmi politikát folytattak. A további feldolgozásra és reexportálásra váró nyersanyagok és félkész termé- kekre importját vagy exportját semmiféle vám nem terhelte; a fogyasztási cik- kekre kivetett adók és illetékek állami bevételek voltak, s nem a hazai ipar vé- delmét szolgálták. A nemesfém-kereskedelem teljesen szabad volt, éles ellen- tétben a többi ország politikájával. Amszterdam a maga bankjával, börzéjével és kedvező fizetési mérlegével gyorsan a világ arany- és ezüstkereskedelmi központjává vált. A becslések szerint a spanyol gyarmatbirodalomból szár- mazó évi ezüstbehozatal negyede-fele végül is Amszterdamban kötött ki, még a holland függetlenségi háború idején is.

A szabadság volt a vezérelv az iparban is. Léteztek ugyan céhek, de ezek nem voltak sem olyan elterjedtek, sem olyan nagy hatalmúak, mint a többi országban, a fő iparágak pedig nagyjából teljesen függetlenek voltak a céhrendszertől. Korlátozóbb jellegűek voltak viszont a nagyvárosok által ho- zott, s az őket körülvevő vidékekre vonatkozó rendelkezések, amelyek meg- akadályozták a falusi ipar fejlődését. Az igazán nem sok előírással terhelt hol- land iparban és kereskedelemben a legnagyobb kivételt a heringhalászatot felügyelő „Halászati Kollégium” jelentette. A „nagy halászatban” csak öt vá- ros hajói vehettek részt, szemben a hazai fogyasztásra termelő helyi frisshe- ring-halászattal. A Kollégium külön hajókat bízott meg a mennyiség ellenör- zésével, és szigorú minőség-ellenőrzést is bevezetett, nehogy folt essék a he- ring hírnevén. Ezek a korlátozó intézkedések elég jól beváltak mindaddig, amíg a hollandok majdnem monopolhelyzetben voltak az európai piacon, de ahogy a többi népek fokozatosan elsajátították a holland technológiát, ez a politika a heringkereskedelem stagnálásához s végül hanyatlásához vezetett, amely az egész holland gazdaság visszaesésének egyik tünete (és részben oka) is volt.

Az általános szabadságelvtől a legfeltűnőbb módon a gyarmatbirodalmuk- kal kapcsolatban tértek el a hollandok. Ahogy a hollandiai angol nagykövet 1663-ban találóan megjegyezte: „*Mare liberum* ez a brit tengereken, de *mare clausum* az afrikai partokon és Kelet-Indiában”. Spanyolországgal és Portu- gáliával szemben, ahol a tengerentúli gyarmatbirodalommal folytatott keres- kedés királyi monopólium volt, a holland Staate Generale nem csupán a kül- kereskedelmet, hanem az államhatalmi jogosítványokat is átengedte a ma- gánkézben lévő részvénytársaságoknak, az Indiai-óceánon és Indonéziában tevékenykedő Kelet-Indiai Társaságnak, és az Afrika nyugati partvidékén, valamint Észak- és Dél-Amerikában működő Nyugat-Indiai Társaságnak. S bár ezek tisztán kereskedelmi vállalkozásokként indultak, a cégek gyorsan rá- jöttek, hogy ebben a minőségükben a spanyol, portugál, angol és francia rivá- lisokkal szemben – hogy azoknak a népeknek a törekvéseiről és kívánságairól ne is beszéljünk, amelyekkel kereskedni akartak – csak akkor érvényesülhet- nek, ha területi kontrollt vezetnek be. S amilyen mértékben sikerült ez nekik,

olyan mértékben lettek „állam az államban”. S aztán persze következett a kereskedelmi monopólium mind a hazai, mind pedig a külföldi vetélytársak ki-
rekesztésére.

„Parlamentáris colbertizmus” Angliában

Az Angliában (és a skót és az angol parlament 1707-es uniója után: Nagy-Britanniában) megvalósított gazdaságpolitika eltért a németalfölditől is, és a kontinens abszolút monarchiáiban létezőtől is. Ráadásul, míg a többi európai országban a gazdaságpolitika általános jellege többé-kevésbé állandó maradt a XVI. század elejétől a XVIII. század végéig, Angliában, majd Britanniában fokozatos változáson ment át az alkotmányos államberendezkedés fejlődésének megfelelően. VIII. Henrik (1509–47) ugyanolyan abszolút uralkodó volt Angliában, mint a többi ország trónján ülő kollégái. De míg a kontinens legtöbb országában a XVI. és XVII. században csak tovább erősödött a királyi abszolutizmus, Angliában ezzel ellentétes irányú fejlődés játszódott le, amelynek eredményeképpen 1688 után parlamenti ellenőrzés alá helyezett alkotmányos monarchia jött létre.

S Anglia és a kontinens között van még egy ellentét, amely jól megvilágítja a gazdaságpolitika jellegét és következményeit is. Spanyolországban és Franciaországban például a korona pénzügyi igényei lehetetlenné tették a kormányzat számára, hogy következetesen egy, gazdaságfejlődést elősegítő, rationális politikát folytasson. Angliában a kincstár igényei újra és újra a korona és a parlament közötti összeütközéshez vezettek, míg végül aztán ez utóbbi győzedelmeskedett. A kontinens képviselő-testületeitől eltérően az angol parlament sohasem adta föl azt a kiváltságot, hogy új adókat az ő jóváhagyása nélkül nem lehet bevezetni. S bár a gazdasági és a pénzügyi kérdések nem az egyetlen, sőt nem is a legfontosabb okát jelentették az angol polgárháborúnak, a fegyveres felkelés kitörésének egyik legfőbb előzménye az volt, hogy I. Károly az 1630-as években megpróbált a parlament nélkül kormányozni és parlamenti jóváhagyás nélkül adót szedni. Hasonló helyzet állt elő a Stuart-dinasztia 1660-as restaurációja után, amikor II. Károly és II. Jakab tékozlása és adóügyi ravaszkodásai (például az 1672-es „kincstárstop”, amellyel a kormányzat a népszerűtlen hollandiai háború folytatására költötte a királyi adósságok törlesztésére szánt adótételeket) csak elmérgesítette a vallási és alkotmányossági konfliktusokat. Vilmos és Mária alkotmányos uralkodóként való beiktatása (1689) után a parlament közvetlen ellenőrzése alá vonta az állami pénzügyeket, és 1693-ban formálisan is intézményesítette az uralkodó magánadósságaitól elkülönített „államadósság”-ot.

Az 1688–89-es úgynevezett dicsőséges forradalom nagy fordulópontot jelent nemcsak politikai és alkotmányjogi, hanem gazdaságtörténeti vonatkozásban is. Csak ami az állami pénzügyeket illeti, az 1690-es években bevezették a kötvényesített adósságot, megalapították a Bank of Englandot, új pénzt verettek, és megjelent az állami és a magántulajdonú értékpapírok szervezett

piaca. Az új pénzügyi rendszer első években szétzilált panamaügyben kulmizálta Anglia egymás után viaskodását, a brit kormány megalapította a központi bankot. Ezenfelül a központi bank megalapítása kedvezően hatott a gazdasági, kereskedelmi

Egy korábbi történelmi forradalom és az új politikáját. Akárcsak a többi. Pontatlan azért, mert a fontos szerepet játszó azt sugallja, hogy a pénzügyi mértékben beavatkozhat írható viszont, hogy az uralkodó (és kegyence) nemesség, földbirtokosok, suák, udvaroncok stb. alakult, amelyek tény

Egy ilyen rövid áttekintés azt az ezerféle módot, kezdett a gazdaságot, halottakat csak gyapjú sok kérésére; mert új iránt, mint azok elterjesztet azzal remélték a protestáns, mint a jellemző, fontosabb, hogy elérte célját, és éppen a céljával ellenté

Az 1563-as Kézmeri merkantilista törvények, s amely nagy tömegben semmi ilyesmivel nem helyet, „a királyi nagyszámú törvények (Ebben az értelemben kinteni.) Ez a törvényzése az, hogy minden sorban a mezőgazdasági jelentőségűnek

¹ Donald C. Coleman

vetkezett a ke-
teléytársak ki-

a után: Nagy-
ölditől is, és a
többi európai
indó maradt a
Britanniában
és fejlődés-
uralkodó volt
kontinens leg-
dött a királyi
játsszódott le,
alá helyezett

megvilágítja a
gban és Fran-
tették a kor-
elősegítő, ra-
újra a korona
tán ez utóbbi
őn az angol
ő jóváhagyása
edések nem az
gárháborúnak,
lt, hogy I. Ká-
nyozni és par-
elő a Stuart-
akab tékozlása
mellyel a kor-
a királyi adós-
allási és alkot-
kodóként való
onta az állami
uralkodó ma-

dulópontot je-
éneti vonatko-
kben bevezet-
ndot, új pénzt
írók szervezett

piaca. Az új pénzügyi rendszer sikerességét nem lehetett azonnal érzékelni. Az első években szétzilálta egy sor válság, melyek az 1720-as, hírhedt déltengeri panamaügyben kulmináltak. A XVIII. század közepe táján azonban, amikor Anglia egymás után vívta Franciaországgal az európai és a gyarmati háborúkat, a brit kormány már sokkalta olcsóbb hiteleket tudott szerezni, mint riválisai. Ezenfelül a közkiadásokra felvett hitelek egyszerűsége, olcsósága és stabilitása kedvezően hatott a magántőkepiacra, mert elérhetővé tette a mezőgazdasági, kereskedelmi és ipari befektetésre szánt pénzeket.

Egy korábbi történész „parlamentáris colbertizmusnak” nevezte a dicsőséges forradalom és az amerikai polgárháború közötti időszak angol gazdaságpolitikáját. Akárcsak a *merkantilizmus*, ez a kifejezés is pontatlan és félrevezető. Pontatlan azért, mert figyelmen kívül hagyja, hogy a parlament 1688 előtt lényeges szerepet játszott a politika alakításában; félrevezető pedig azért, mert azt sugallja, hogy a parlament csak szeretett volna, de sohasem tudott olyan mértékben beavatkozni a gazdasági ügyekbe, ahogy azt Colbert tette. Javára írható viszont, hogy jelzi: Angliában a gazdaságpolitika nem egy abszolút uralkodó (és kegyencei) kiváltsága volt, hanem azoknak a csoportoknak – főnemesség, földbirtokos nemesség, gazdag kereskedők, szellemi foglalkozásúak, udvaroncok stb. – az eltérő, és néha egymással ütköző érdekei szerint alakult, amelyek tényleges képvisellel rendelkeztek a parlamentben.

Egy ilyen rövid áttekintésben nem lehet szó arról, hogy végigsoroljuk mindazt az ezerféle módot, ahogy a parlament befolyásolta vagy befolyásolni igyekezett a gazdaságot – például azokat a törvényeket, amelyek előírták, hogy a halottakat csak gyapjú szemfedővel lehet eltemetni (s mindezt a gyapjúiparosok kérésére; mert ugyan mi is növelhetné jobban a keresletet a termékeik iránt, mint azok eltemetése?), vagy azokat a rendelkezéseket, amelyek a halálszatot azzal remélték föllendíteni, hogy több (húshagyó) „halnap”-ot írtak elő a protestáns, mint a katolikus Anglia számára. Nézzünk meg inkább néhány jellemző, fontosabb olyan törvényt is, amelyről általában úgy vélekednek, hogy elérte célját, és olyat is, amelynek elhanyagolható volt a hatása, vagy éppen a céljával ellentétes következményeket idézett elő.

Az 1563-as Kézművestörvényt (Statute of Artificers) gyakran emlegetik a merkantilista törvényhozás archetipikus alkotásaként, amelyet jól átgondoltak, s amely nagy távlatokat mutatott a gazdaság egészének. A valóságban semmi ilyesmivel nem büszkélkedhetett. Csupán reakció volt egy ideiglenes helyzetre, „a királynő tanácsadóinak törekvései és az Alsóházban született nagyszámú törvénymódosítási javaslat közötti kompromisszum-zagyvalék”.³ (Ebben az értelemben valóban „tipikus” merkantilista törvénynek lehet tekinteni.) Ez a törvény főként a társadalmi stabilitást érinti. Legfőbb rendelkezése az, hogy minden épkézláb embernek termelőmunkát kell végeznie, elsősorban a mezőgazdaságban, aztán a textiliparban, s végül egyéb, nemzetgazdasági jelentőségűnek vélt szakmákban és iparágakban. Előírta minden tudo-

³ Donald C. Coleman: *The Economy of England, 1450–1750* (Oxford, 1977), p. 181.

ező, hétéves inas-
ból az inasokat ki-
át szabályozó tör-
nte teljesen meg-
s ezáltal a gazda-
gazdasági törvény
zművestörvény és
végrehajtást a bé-
vatalnokokra biz-
ban foglalkoztat-
a magánérdekek
b esetben is csak

gazdasági etatiz-
it a hírhedt Co-
ke a nyersgyapjú
rtja, a Merchant
osztó legnagyobb
ovábbexportáltak
ő, londoni város-
uralkodót, hogy
a meg a festetlen
nával egy új céget
. A magyarázat az
a pedig ezt sikerül
ztatottságot és jö-
eleket, és csapást
giltották az angol
asan képzett kéz-
gliában. Így aztán
újiparban, és jött
a Merchant Ad-
ódott, s még el is
aztán az Alsóház
tókereskedelmet.
nyesebb politikai
g Adam Smith is
delmi szempont-
ette a nemzeti jö-
gy az ország kül-
s fönn, nemcsak
dnem minden or-
az első, majd sű-
ények nem igazán

voltak hatékonyak, és pedig két okból: hiányzott mellőlük a megfelelő végrehajtó mechanizmus, s ami még alapvetőbb, az általuk preferálni kívánt kereskedelmi flották nem rendelkeztek a megfelelő kapacitással és versenyképességgel. 1651-ben azonban az Angol Köztársaság hosszú parlamentje elfogadott egy olyan törvényt, amely nem csupán az angol kereskedelmi flottát kívánta védeni, hanem a hollandokat is meg akarta fosztani attól a kvázi-monopolhelyzettől, amit a fuvarozásban és a halászatban is élveztek az angol vizeken. A hollandokat elég mélyen érintette a dolog ahhoz, hogy a következő évben hadat üzenjenek. S bár a Tengerészeti Törvény nem az egyedüli oka volt a hadüzenetnek, e törvény hatályon kívül helyezése volt az a cél, amelyért a hollandok sikertelenül alkudoztak a háborús patthelyzetnek véget vető tárgyalásokon. 1660-ban II. Károly restaurációja után a parlament megújította és megerősítette a törvényt. Újabb és újabb módosításai azután a Tengerészeti Törvény nem csupán az angol kereskedelmi és halászflootta védelmezője volt, hanem az angol gyarmati rendszer sarkkövévé is vált.

A törvény értelmében a Nagy-Britanniába bevitt exportcikk csak brit hajókon vagy annak az országnak a hajóin érkezhettek, ahonnan az adott cikkek származtak. (Brit hajónak az a jármű számított, amelynek tulajdonosa, kapitánya és legénységének háromnegyede brit alattvaló volt. A törvény igyekezett védeni a hajóépítő ipart is, előírva, hogy a hajókat Angliában gyártsák, de ennek a követelménynek nehéz volt érvényt szerezni, és hosszú évekig még a hollandok állították elő a brit kereskedelmi flottában szolgáló hajók jelentős részét.) Ezenkívül még a brit hajókat arra is kötelezték, hogy az árut közvetlenül a származási országból hozzák, ne pedig valamilyen közbenső kikötőből. A törvény így próbálta gyöngíteni Amszterdam kereskedelmi központi pozícióját, és így próbált kihasítani egy darabot a holland fuvarosüzletből. A part menti (a brit kikötők közötti) forgalom, akárcsak a halbehozatal, kizárólag a brit hajóknak volt fönntartva. Az észak-amerikai, nyugat-indiai és indiai brit gyarmatokkal folytatott kereskedelmet szintén csak brit hajók bonyolíthatták. (A gyarmati hajók brit hajónak minősültek, ha megfeleltek az említett kritériumoknak.) Ezenkívül a külfországból származó, gyarmati bevitelre szánt összes készterméket (például a németországi fémárut) először ki kellett rakni Nagy-Britanniában. Ez gyakorlatilag a brit kereskedőknek és gyártóknak juttatta a gyarmati piacokat. Hasonló módon csak Nagy-Britannián keresztül, s nem közvetlenül a célállomásra lehetett szállítani az alapvető gyarmati exportcikkeket, például a dohányt, a cukrot, a gyapotot és a festékanyagokat, s utóbb sok más cikket is.

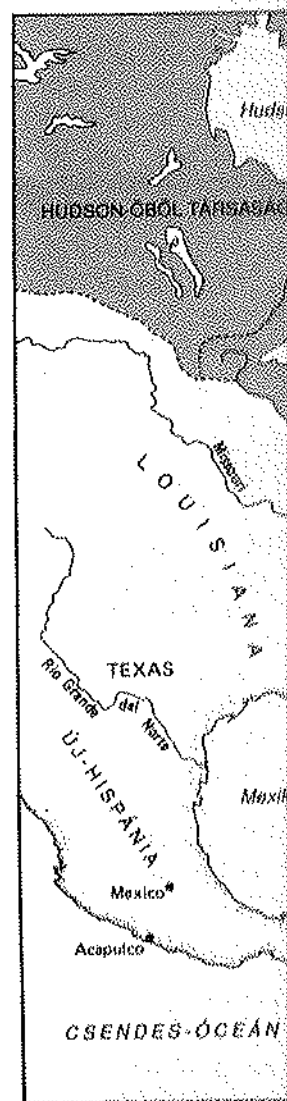
A Tengerészeti Törvényt nem volt könnyű végrehajtani, s különösen a gyarmatokon nem. Az illegális kereskedelem hasznából nem egy Új-Angliára való jött össze. S bár a törvényelőírásokkal legalább annyi kárt akartak okozni a hollandoknak, mint amennyi hasznot hajtani az angoloknak, a hollandok majdnem a XVIII. század közepéig meg tudták őrizni hajózási és kereskedelmi elsőségüket, s visszaesésük akkor is inkább csak relatív volt, s nem abszolút, és nagyobbbrészt nem is a brit konkurencia idézte elő, hanem egyéb okok (főként

a háborúk). Mindazonáltal a Tengerészeti Törvény, megalkotóinak szándékával összhangban, mégiscsak hozzájárult az angol kereskedelmi flotta és tengeri kereskedelem fejlődéséhez (bár, mint Adam Smith rámutatott, a brit fogyasztók viselték ennek a költségeit). A törvény azonban, ahogy az a korábbi, hasonló törvényekkel is megesett, önmagában még kevés lett volna ehhez, ha az angol kereskedők és hajósok nem foglalkoztak volna már egyébként is a külföldi piacok agresszív meghódításával, és így nem lettek volna képesek és hajlandók kihasználni a törvényadta privilégiumok előnyeit.

A Tengerészeti Törvénynek volt azonban egy nem kívánt hatása is: a „rég” Brit Birodalom nagy – és gazdaságilag legvirágzóbb és legfejlettebb – részének elvesztése (6/7. ábra). S bár ezek nem az egyetlen, sőt nem is a legfontosabb okát képezték az amerikai polgárháború kitörésének, mégiscsak a „rég” gyarmati rendszer” fontos részeit alkották, és az amerikaiak többsége számára a gyarmati függőség valóságos vagy képzeletbeli hátrányait szimbolizálták. Az észak-amerikai angol gyarmatok veszedelmes körülmények között jöttek létre a XVII. század közepén, de aztán bámulatos fejlődést produkáltak. Már a számok is magukért beszélnek: 1630-ban pár ezer ember élt itt, de a XVIII. század elején már negyedmillió, a polgárháború kirobbanásakor pedig kétmillió volt a népesség. Nem lehet azonban elhallgatni e fejlődés elítélendő kísérőjelenségeit: az amerikai őslakók többségének elűzését s végül kiirtását, és az afrikai négek ezreinek rabszolgasorba kényszerítését.

A jövedelem és a gazdaság növekedése még imponálóbb volt, mint a népességnövekedés, amikor a szenvedésekkel és katasztrófákkal teli korai évek elmúltával a lakosság elkezdett a komparatív előnyöknek megfelelően szakosodni, és élénk kereskedelmi kapcsolatokat épített ki saját köreiben belül az anyaországgal, és illegálisan a spanyol gyarmatbirodalommal és a kontinentális Európa egyes részeivel. Virginia és a Chesapeake-öböl vidéke a dohányra specializálódott, Dél-Karolina a rizsre és az indigóra, a középső gyarmatok az élelmiszerekre, amelyek egy részét a déli gyarmatoknak és Új-Angliának adták el. A gazdaság ez utóbbiban volt a legváltozatosabb, s különösen fontos szerepet játszott benne a kereskedelem és a fuvarozás. A Tengerészeti Törvény szabályozta ugyan a gyarmati kereskedelmet, ám a végrehajtás nem volt valami hatékony a hétéves háború befejeződéséig (1763), és az után sem jelentett elviselhetetlen terheket – amelyek azonban éppen elegendőek voltak ahhoz, hogy harci riadót fújjanak mindazok, akik más okból keresték a politikai függetlenséget.

A brit törvényhozás még egy példájával talán teljessé tehetjük a képet. A XVII. század második felében a Kelet-Indiai Társaság elkezdett Indiából olcsó, könnyű, tarkán nyomott pamutszövetet (kalikót) importálni, amely gyorsan népszerűvé vált. A gyapjúipar 1701-ben rávette a parlamentet a nyomott pamutszövet importját megtiltó első Kalikó-Törvény meghozatalára. Gyorsan kinőtt a földből egy új iparág, a pamutnyomóipar, amely importált színezetlen kartonnal dolgozott. A gyapjúipar erre megint megrémült, s a parlament 1721-ben szolgálatkészzen meghozta a második Kalikó-Törvényt,

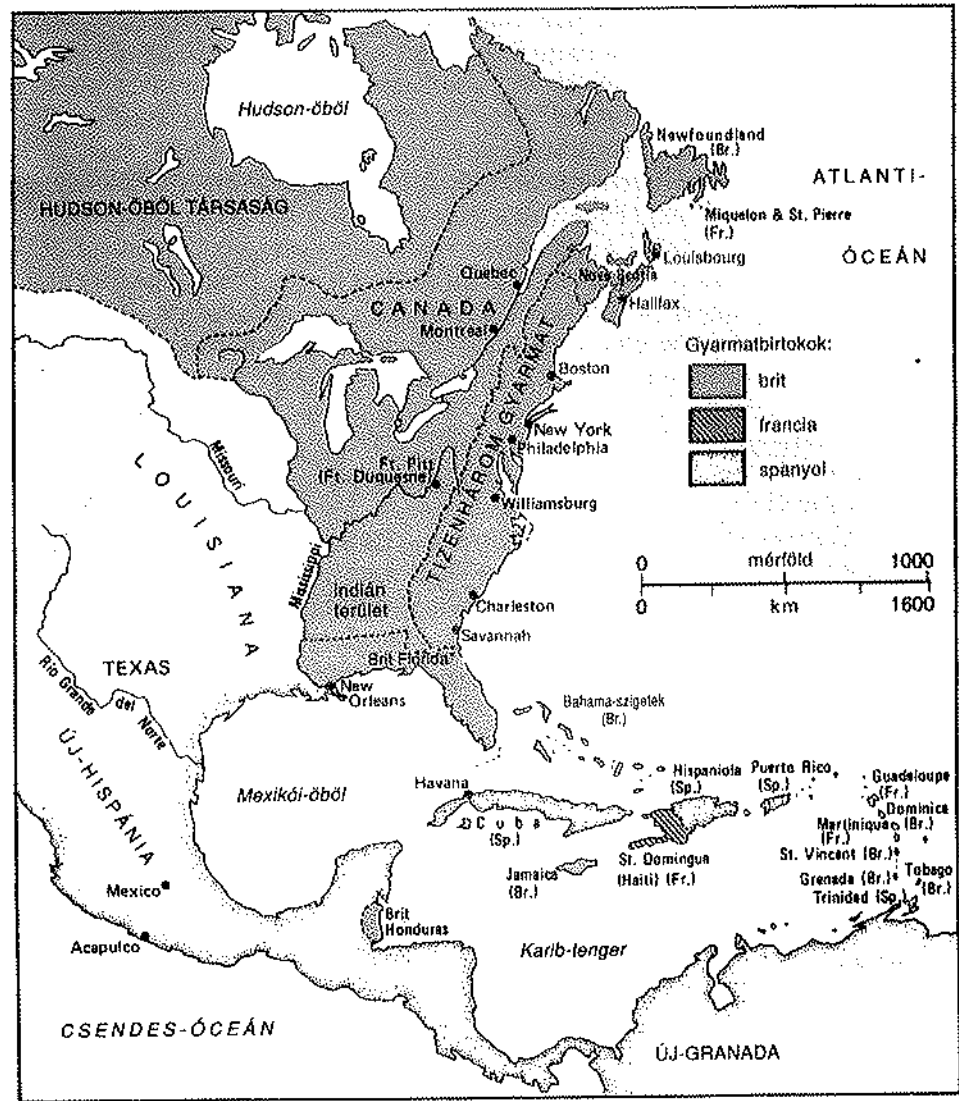
megtiltva a nyomott p
fellendült az import
végül is az úgynevezett
a pamutipar kialakult
lett.

otóinak szándé-
lmi flotta és ten-
tatott, a brit fo-
gy az a korábbi,
volna ehhez, ha
r egyébként is a
volna képesek és

atása is: a „régí”
több – részének
s a legfontosabb
sak a „régí gyar-
bsége számára a
imbolizálták. Az
özött jöttek létre
dukáltak. Már a
itt, de a XVIII.
sakor pedig két-
ilődés elítélendő
s végül kiirtását,

volt, mint a né-
i teli korai évek
gfelelően szako-
körein belül az
l és a kontinen-
déke a dohányra
ső gyarmatok az
Angliának adták
sen fontos szere-
részeti Törvény
is nem volt vala-
án sem jelentett
ek voltak ahhoz,
k a politikai füg-

ehetjük a képet.
szedett Indiából
importálni, amely
lamentet a nyo-
meghozatalára.
amely importált
megrémült, s a
alíkö-Törvényt,

6/7. ábra. Gyarmatok Észak-Amerikában, 1763

* Florida 1763-tól 1780-ig brit gyarmat volt

megtiltva a nyomott pamutárak bemutatását vagy feldolgozását. Ettől viszont fellendült az importált nyersgyapottal dolgozó házi pamuttextilipar, amely végül is az úgynevezett ipari forradalom bölcsője lett. A század második végére a pamutipar kiszorította a gyapjucikkek gyártását, és Anglia vezető iparága lett.

Összegzőképpen elmondhatjuk, hogy Britanniában a monarchia rovására növekvő parlamenti hatalom nagyobb rendet tudott tartani az állami pénzügyekben és ésszerűbb adórendszert tudott teremteni, mint amilyet máshol láthattunk Európában – s mindezt jóval kisebb állami bürokráciával. Az eszménykép itt is, akárcsak a kontinensen, a „szabályozott gazdaság” volt, de a szabályozás eszközei már igencsak eltértek. A parlamenti kontroll a külvilággal kapcsolatos gazdasági ügyekben volt a leghatékonyabb (s ezt megkönnyítette az ország sziget-mivolta), s a parlament szigorúan nacionalista-etatista gazdaságpolitikát folytatott. Szerette volna belföldön is ellenőrizni a gazdaságot, de erre általában már nem volt képes. Így aztán a brit vállalkozók olyan fokú szabadságot élveztek és olyan nagy lehetőségekkel rendelkeztek, amelyek gyakorlatilag egyedülállóak voltak a világon abban az időben.

A XVIII. század végi méretű volt a vidéki tilgyártásban. Az 19. százak expanziós és proto-indusztrializáció. használták. Falusi, h. rosok vállalkozói szes lombba exportálták a családok alkották, fe. gazdálkodtak is, és indusztrializáció kife. tették más, hasonló. tében a teljesen kife. szont, például az ír.

A proto-indusztri általában falusi műkedő-gyártók) irány. méket pedig távoli. rolniuk létfenntartá. észreveheti, hogy. ipari, bedolgozói. rűen főlösegesnek. van itt egy lényeges. mányos házipar va. melt.

A proto-indusztri fogyasztási cikkek. De már jóval a pa. nagytüzerni, magac. félkész árukat, sőt. már említett fran.